

De subsidiëring van de bouw van protestantse hulpkerken in oostelijk Zuid-Limburg door de Staatsmijnen

T. L. KORPORAAL

De heer Korporaal is een kenner op het gebied van de geschiedenis van het protestantisme in Zuid-Limburg. In de vorige aflevering van ons tijdschrift publiceerde hij over de subsidiëring van de kleine protestantse gemeenten door de Staatsmijnen. In deze bijdrage stelt de auteur de financiële steun van Staatsmijnen aan de kerkenbouw centraal.

Door de directie van de Staatsmijnen werd in totaal een zevental protestantse kerkjes geplaatst. Het werk werd voornamelijk verricht door de bouwafdelingen van de verschillende mijnen. Hieronder zullen we de totstandkoming en het wel en wee van deze kerkjes nader belichten.

1. Hulpkerk Terwinselen bij Staatsmijn Wilhelmina

Ds. Biebericher, predikant van de Nederlandse Hervormde Kerk in Heerlen van 1902 tot 1925, bleef met de regelmaat van de klok bij de directie van de Staatsmijnen aankloppen. Op 18 mei 1915 verzocht hij voor het houden van kerkdiensten op zondagmiddag tussen drie en vijf uur gebruik te mogen maken van het schaftlokaal van de Staatsmijn Wilhelmina. Het verzoek werd de dag daarop al ingewilligd. De dominee kon via de bedrijfsingenieur, de heer E. Wintgens, gebruik maken van de lokaliteiten. Drie jaar later, op 26 juli 1918, verzocht hij voortaan de gaarkeuken te mogen gebruiken, zoals dit

door de directie ook was toegestaan op de Staatsmijn Hendrik. De gaarkeuken leek Ds. Biebericher meer geschikt dan het schaftlokaal. Wéér werd het verzoek gehonoreerd. Hem werd geantwoord: *'U gelieve van het uur der oefeningen tevoren mededeeling te doen aan den gaarkeukenhouder'*. Ten behoeve van het werk van protestantse verenigingen stelden de Staatsmijnen op verzoek van Ds. Biebericher in de herfst van 1921 een zogenaamde 'Padox-woning' [houten noodwoning] ter beschikking, om daarin een Protestants Christelijk Volkshuis te kunnen vestigen.¹

In een door de gehele kerkenraad van de hervormde gemeente te Heerlen ondertekend schrijven, gedateerd 18 januari 1919, werd *'op aandrang der Terwinselenaren'* verzocht of de directie van de Staatsmijnen aldaar een hulpkerk wilde bouwen en deze vervolgens in bruikleen wilde overdragen aan de hervormde gemeente. Ds. Biebericher, hij schreef namens de kerkenraad de brief, verwoordde de wens als volgt: *'Wij kunnen niet uitbannen dat reeds veel te lang een dergelijk gebouw ontbrak en daardoor de*

geestelijke belangen der Protestanten onvoldoende werden behartigd.' Binnen veertien dagen was er antwoord. Wanneer de minister goedkeuring zou geven werd in de nabijheid van de Staatsmijn Wilhelmina een hulpkerk gebouwd, welke vervolgens in bruikleen aan de hervormde gemeente zou worden afgestaan. De directie verzocht de kerkenraad een opgave te doen van het aantal bezoekers van de kerkdiensten om daarop de grootte van het gebouw te kunnen bepalen. Volgens de kerkenraad was een ruimte voor 120 tot 150 personen voldoende. De kerkenraad maakte terloops ook nog de opmerking dat hij in het bezit was gekomen van een lijst met handtekeningen van 286 protestanten, voor het overgrote deel Nederlands Hervormd, die aandrongen op stichting van een kerkgebouw in Terwinselen.

Gelijktijdig werd vanuit de gereformeerde kerk van Heerlen een verzoek gericht aan de directie van de Staatsmijnen. Ds. G.J. Pontier deelde de directie mede dat bij hem op bezoek was geweest een *'voorlopig bestuur van de Protestanten in Terwinselen c.a.'* Hem was advies gevraagd over een bij de directie van de Staatsmijnen aan te vragen lokaliteit. Hij had de mensen in Terwinselen aangeraden een vereniging op te richten *'tot exploitatie van een gebouw voor Christelijke Belangen, van welke vereeniging alle orthodoxe Protestanten lid zouden kunnen zijn. Het bij uwe Directie aan te vragen gebouw zou dan het officieel karakter van een kerk missen en toch voor kerkdiensten beschikbaar kunnen worden gesteld. Alle gevoeligheden die zoo gemakkelijk kunnen ontstaan bij het gebruiken van één kerk door mensen van verschillende richting worden dan vermeden.'* Ds. Pontier, die vernomen had dat inmiddels anders werd gehandeld [hem was natuurlijk ter ore gekomen dat de hervormden een eigen kerk hadden aangevraagd], wilde zijn advies toch wel voorleggen aan de directie. De directie bleek gevoelig voor de argumentatie van Ds. Pontier en berichtte zowel hem als de hervormde kerkenraad op 23 april 1919 dat

men terugkwam op het eerdere schrijven. Bij nadere overweging leek het beter de te bouwen hulpkerk in Terwinselen in bruikleen af te staan aan een ter plaatse te vormen vereniging of comité waarin zowel leden der hervormde gemeente als van de gereformeerde kerk waren opgenomen. Beide kerkgenootschappen werden verzocht met elkaar in contact te treden.

Onderhandelingen

Vooruitlopend op een goede uitslag had de directie van de Staatsmijnen een dag te voren, 22 april, de zaak al voorgelegd aan de minister, en ging er bij voorbaat al van uit dat het gebouw te zijner tijd werd overgedragen aan een vereniging of comité, waarin beide kerkgenootschappen vertegenwoordigd waren. De hervormde kerkenraad reageerde het eerst [5 juni 1919] en berichtte dat men aan de kerkenraad van de gereformeerde kerk van Heerlen, rekening houdend met het feit dat in Terwinselen de gereformeerden ten opzichte van de hervormden slechts met een *'onbeduidend aantal'* waren, de volgende regeling had voorgesteld: *'dat beurtelings de Gereformeerde en de Hervormde kerkenraad worden belast met de regeling van het gebruik van het gebouw, in dier voegen, dat door eerstgenoemde dit recht gedurende één jaar wordt uitgeoefend tegenover twee jaren door laatstgenoemde. Bij loting zou kunnen worden uitgemaakt, wie het eerst aan de beurt komt. Tot kosten zou een Ned. Hervormde moeten benoemd worden. In gelijke verhouding van 1:2 zullen de kosten van de kerkdienst worden gedragen.'* De gereformeerde kerkenraad ging hiermee niet akkoord *'en persisteerde op de vorming van een commissie.'* De hervormde kerkenraad meende bij zijn voorstel te moeten blijven *'omdat hij in elke andere regeling groote geestelijke schade voor de gemeente voorziet.'* De hervormde kerkenraad gaf de directie van de Staatsmijnen wel wat wisselgeld. Men was desnoods bereid, indien men dit nodig

Protestantse noodkerk Terwinselen.

achte, het voorstel in die zin te wijzigen dat beide kerkenraden telkens ieder voor één jaar werden belast met de regeling voor het gebruik. Aan beide kerkenraden werd op 11 juni 1919 bericht dat de minister machtiging had verleend *'voor den bouw van een houten hulpkerk te Terwinselen en deze aan uwe Gemeente en de Gereformeerde gemeente te Heerlen in bruikleen af te staan.'* In de loop van augustus 1919 zou de kerk voor gebruik gereed zijn.

De gereformeerde kerk meldde op 12 juni 1919 aan de directie dat zij niet tot overeenstemming had kunnen komen met de kerkenraad van de hervormde gemeente en legde de directie van de Staatsmijnen een concept-reglement voor voor het beheer van het gebouw in Terwinselen. De mijndirectie liet de zaak eens even bezinken en schreef op 9 september 1919 aan beide kerkenraden, dat geconstateerd werd dat men tot overstemming kon komen om een gemeenschappelijk comité te belasten met het beheer van een nog te bouwen kerk. Wanneer binnen drie

weken geen bevredigende oplossing tussen beide kerkenraden kon worden getroffen *'dan zullen wij tot ons groot leedwezen voorloopig van den bouw eener kerk te Terwinselen moeten afzien.'* Op 30 september zou de termijn van drie weken verstreken zijn. Beide kerkenraden reageerden op 29 september, dus op het allerlaatste moment! Het beheer van de kerk zou in handen komen van de hervormden. Zowel over de uren, waarop door beide kerkgenootschappen van het gebouw gebruik konden maken, als over het evenredig verdelen van de kosten moest nog overleg plaatsvinden. Van gereformeerde zijde benadrukte men bij de directie van de Staatsmijnen *'dat van te voren het gebruik van 't gebouw schriftelijk behoort geregeld te zijn.'* De hervormde kerkenraad stelde de gereformeerde kerkenraad per schrijven van 1 oktober 1919 voor, het beheer voor de periode 1 oktober 1919 tot 30 september 1920 zo te regelen dat de hervormde kerkenraad het gebouw afstond op zon-, feest- en vierdagen 's middags vanaf 2 uur

met uitzondering van de dag, waarop het gebouw voor het eerst in gebruik zal worden genomen. Ds. Pontier was het met dit voorstel niet eens. *'Wij eischen van hen de belofte, dat voortdurend de Zondagavonden (namiddagen) en vaste dagen in de week voor ons gereserveerd blijven, welke belofte ons nog steeds niet gegeven wordt.'*

De hervormden gaan om

De kerkenraad van de hervormde gemeente maakte vervolgens een totale ommezwaai. Terwille van de zaak *'staat de kerkenraad der Hervormde gemeente U het beheer van het gebouw af, op dezelfde voorwaarden, waarop U genegen waart ons het beheer over te laten. Wij houden U echter aan Uw eigen voorwaarden, destijds door U aan ons gesteld en thans door ons onveranderd en onveranderbaar overgenomen en U gesteld. Wij geven U echter de verzekering, dat thans onzerzijds geen andere voorstellen meer in overweging kunnen worden genomen.'* Aan de directie van de Staatsmijnen berichtte de kerkenraad dat het in Terwinselen ging om vijf gereformeerde gezinnen en enkele ongehuwden. Men wensde niet verantwoordelijk te worden gesteld voor het uitstellen van de bouw van een kerk in Terwinselen. De gereformeerde kerkenraad deelde de directie mede dat men om principiele redenen het voorgestelde beheer niet kon aanvaarden. Uiteindelijk hakte de directie de knoop door en stelde op 14 oktober 1919 het volgende aan beide partijen voor:

'1: Het beheer van het kerkgebouw berust geheel bij den kerkenraad der Ned. Hervormde Gemeente te Heerlen; 2: De Gereformeerde Gemeente te Heerlen heeft beschikking over het gebouw: a: elken Zon-, feest- en z.g. vierdag des namiddags vanaf 2 ure; b: één avond in de eerst helft, één avond in de tweede helft van elken week; 3: De Directie der Staatsmijnen behoudt zich het recht voor, beide partijen gehoord, het bepaalde sub 2 te wijzigen.'

Beide kerkenraden hadden nu niet meer de

euvele moed hier tegen in te gaan. Met de bouw van de nieuwe kerk was een bedrag gemoeid van circa f 9.000,-, waarbij de inrichting kwam van ruim f 1000,- voor kachels, stoelen, gordijnen. De kerk werd op 2 mei 1920 in gebruik genomen.²

In verband met het toenemend kerkbezoek werd de directie van de Staatsmijnen op 15 maart 1927 verzocht de bestaande hulperkerk uit te breiden met twee zijbeuken en vergroting van de gaanderij.³ Eveneens werd de directie in overweging gegeven *'of wellicht gelijktijdige verplaatsing mogelijk was. Het gedruisch van de des Zondags op de Mijn verrichte reparaties is meermalen zeer hinderlijk tijdens de godsdienstoefeningen.'* Het gebouw werd niet verplaatst, maar wel uitgebreid. Na de uitbreiding bleek het moeilijk het gebouw voldoende te verwarmen, *'doch zoodra het buiten werkelijk vriest, is het onmogelijk tot een eenigzins dragelijke temperatuur te komen. Om deze reden blijven zeer vele menschen bij koude dagen uit de kerk weg. Het is dan ook vooral voor oudere menschen werkelijk niet uit te staan.'* De kerkenraad suggereerde om het gebouw van een stoomverwarming te voorzien. Men was er zich van bewust dat men juist in de crisistijd waarin het land verkeerde, deze zaak aan de directie voorlegde, *'maar daar staat tegenover, dat wij juist in dezen tijd zoo veel mogelijk alle uiterlijke verhindering tot de verkondiging van het Evangelie naar ons vermogen dienen te vermijden.'* De bedrijfsingenieur van de Staatsmijn Wilhelmina werd advies gevraagd. Hij adviseerde de directie de zaak in eigen hand te houden. De stoomleiding kon op zondag geopend worden – bij felle kou een dag eerder – en verder alleen na ingekomen verzoek. De controle bleef dan bij de mijn berusten, waardoor het stoomverbruik binnen de perken bleef. De kosten per jaar werden begroot op f 40,-, *'waar tegenover staat dat de gratis-verstrekking van 2 ton nootjes achterwege kan blijven.'* De aanlegkosten werden door de bedrijfsingenieur begroot op f 1.000,-. In de zomer van 1934

werd de verwarmingsinstallatie aangebracht.⁴

Toen de barak voor het verenigingswerk, die in de Hofkolonie stond, op het punt stond om in 1934 te worden afgebroken, wendden de kerkenraad, de kerkvoogdij en de afdeling Terwinselen-Spekholzerheide van de Chr. Nat. Werkmansbond zich tot de mijndirectie met het verzoek om een vervangende lokaliteit, te weten een uitbreiding aan de achterzijde van de kerk, zodat voortaan kerkelijke- en verenigingsactiviteiten in één gebouw konden worden gehouden. De kosten werden begroot op f 4.350,-, terwijl de Werkmansbond f 1.850,- beschikbaar had. De hervormde gemeente stelde dat deze uitbreiding alleen door de hervormden kon worden gebruikt en niet gedeeld moest worden met de gereformeerde kerk *'aangezien we dan ook in het gebruik zouden vastlopen.'* De mijndirectie ging hiermee akkoord.⁵

2. Hulpkerk Hoensbroek bij Staatsmijn Emma

Op grond van besprekingen van 23 september en 10 oktober 1912 verzond de kerkenraad van de hervormde gemeente te Sittard een verzoek aan de directie van de Staatsmijnen, waarbij hun woordvoerder Ds. J.C.B. Eijkman een schetstekening inzond voor *'eene houten hulpkerk voor de Protestanten verbonden aan en arbeidende op de Staatsmijn Emma te Hoensbroek.'* Verzocht werd in de nabijheid van de mijn een terrein in bruikleen af te staan en een tegemoetkoming in de bouwkosten van de kerk van f 300,-. Tot op dat moment werd door de predikant om de drie weken een kerkdienst gehouden in één van de woningen van *'één onzer werklieden.'* Het is opmerkelijk hoe snel de directie reageerde op ontvangen post. Op 6 november 1912 ging er een schrijven uit naar de minister, waarin gesteld werd dat het voornemen van de kerkenraad de volle sympathie had en er reeds een terrein beschikbaar was gesteld. De directie was er van overtuigd *'dat het plaatsen van een hulpkerk aan het*

geestelijk welzijn van ons personeel ten goede zal komen.' De totale kosten werden begroot op f 1.300,- en men verzocht machtiging om f 300,- te mogen bijdragen.

De minister legde het verzoek voor aan de Mijnraad. Hier had men een aantal bedenkingen tegen het voorstel. Uit bedrijfs oogpunt keurde de Mijnraad in principe goed dat er geldelijke steun verleend werd aan *'godsdienstige gezindten,'* doch dat bevoorrecht van de ene gezindte boven de andere moest worden vermeden. In het algemeen werd het stelsel gevolgd, dat de grootte van het subsidie automatisch steeg naar gelang het aantal werklieden van de Staatsmijnen dat tot een bepaalde parochie of gemeente behoorde. De Mijnraad vroeg zich in dit geval af *'of niet moet worden gevreesd, dat bij verleenning van het voorgesteld subsidie het in de toekomst zal worden gevolgd door talrijke verzoeken van overeenkomstigen aard, zoo van andere kerkgenootschappen als van vereenigingen of genootschappen, welke zonder een bepaald kerkelijk karakter te hebben, toch doeleinden nastreven, welke door de Staatsmijnen, die noodzakelijk strict onpartijdig zullen moeten zijn, wellicht daarmede op één lijn zullen zijn te stellen.'* De Mijnraad verzocht opgave van het aantal arbeiders, dat waarschijnlijk van de hulpkerk gebruik ging maken. De kerkenraad van Sittard deelde op 23 januari 1913 de directie van de Staatsmijnen, hoewel er nog geen toezegging was van subsidie van die zijde, mede dat de bouw van het hulpkerkje inmiddels was gegund. De directie verzocht naar aanleiding van de vraag van de Mijnraad de kerkenraad haar te informeren over de financiering van het project en aan te geven hoe dikwijls er gepreekt zou gaan worden, en er gedoopt werd en het H. Avondmaal bediend zou worden. Eerst stond er in het concept: *'zal het H. Doopsel worden toegediend'*. Uit de vermelding van de term H. Doopsel is op te merken dat het concept door een rooms-katholiek werd opgesteld!

De vrees van de Mijnraad werd door de

directie van de Staatsmijnen niet gedeeld. Zij was van mening dat de gift van f 1,- per jaar per hervormde of protestantse arbeider aan de gemeente per jaar voldoende was, terwijl in zeer speciale gevallen door de Staatsmijnen ook nog eens een gift ineens geschonken kon worden. Van zo'n geval was in Hoensbroek sprake. De protestanten beschikten niet over een kerkgebouw. Maar óók kon zich het geval voordoen dat een toename van de bevolking plaatsvond door uitbreiding van de mijnen, waardoor bestaande kerkgebouwen moesten worden vergroot of nieuwe gebouwen moesten worden gebouwd. Tenslotte deelde men mede dat op dat moment op de Staatsmijn Emma 12 protestantse beambten werkten, waarvan 10 gehuwd en 28 protestantse werklieden, waarvan 19 gehuwd. De directie onderstreepte nog eens: *'Wij menen tenslotte dat het schenken van deze gift ligt in de lijn van deze onderneming, welke tot dusver steeds de twee grote kerkgenootschappen, zowel als andere hier opgerichte instellingen van sociaal nut financieel heeft gesteund.'* Op 4 april 1913 ontving de directie de ministeriële goedkeuring om een subsidie ineens te verlenen van f 300,- voor de bouw van een houten hulpkerk in Hoensbroek. Het kerkje was inmiddels op 16 maart 1913 al in gebruik genomen.

Uitbreidingen

Na enkele jaren bleek het kerkje al te klein. Ouderling H. Walstra uit Hoensbroek verzocht op 16 augustus 1917 de directie om het gebouwtje te vergroten, waarna op 9 februari 1918 de kerkenraad van Heerlen een soortgelijk verzoek schreef: *'Het mag overbodig geacht worden Uwer directie aan te tonen, dat het peil der mijnwerkers moreel verhoogd wordt door de Protestantsche bevolking gelegenheid te bieden hunnen godsdienstoefeningen bij te wonen, terwijl zij zich daardoor meer verbonden gevoelen aan hunne woonplaats en tevens aan de industrie welke hen*

daarheen trok. Het komt de kerkeraad voor dat ook daarmee in de eerste plaats de belangen der Staatsmijnen gediend worden.' Over de wijze van uitbreiding verzocht de kerkenraad nader overleg met de directie te mogen voeren. Ook nu werd weer met voortvarendheid gewerkt. Op 21 februari 1918 werd het verzoek doorgezonden aan de minister, waarbij voorgesteld werd de kosten voor de uitbreiding ten bedrage van f 3.000,- voor rekening van de Staatsmijnen te laten komen, daar de gemeente door de komst van Ds. W.J. Kan reeds voor grote uitgaven stond. [Ds. Kan werd op 21 april 1918 bevestigd]. Het voorstel werd zonder meer overgenomen. Het bestaande, acht meter lange kerkje werd vier meter verlengd. De nieuwe uitbreiding was nauwelijks gerealiseerd, en de nieuwe dominee nauwelijks gestart met zijn werk, of deze verzocht al op 10 juni 1918 om boven de ingang een galerij te laten bouwen waarop het orgel kon staan. Tevens konden op deze galerij nog enkele tientallen plaatsen gerealiseerd worden, *'daar er gewoonlijk niet te veel plaatsen zijn, en het bij den sterken aanwas dezer streek te verwachten is, dat er weldra een tekort aan plaatsen komt.'* Ds. Kan werd al een week later [18 juni 1918] bericht: *'Wij zullen in de Prot. hulpkerk te Hoensbroek de door U gewenschte galerij aanbrengen.'*

Mocht het lijken dat de Staatsmijnen voor alles opdraaiden, dan is dit een verkeerde voorstelling van zaken. Ds Kan verzocht in 1920 om een bijdrage *'voor buiten de kerk een eenvoudig bord om de godsdienstoefeningen aan te kondigen en binnen de kerk een paar eenvoudige borden om tekst en zangverzen aan te geven, benevens op verschillende plaatsen haken om hoeden op te hangen.'* Dit verzoek werd niet gehonoreerd. Dit waren volgens de directie zaken die tot de inventaris van het gebouw behoorden en voor eigen rekening kwamen. Wel werd in 1920 het terrein rondom de kerk door de Staatsmijnen onder handen genomen. In de loop van 1920 werden nog wat zaken geregeld rondom het

Interieur noodkerk te Hoensbroek.

eigendom van het kerkje. Het gebouwtje was gedeeltelijk eigendom van de Staatsmijnen en gedeeltelijk van de hervormde gemeente. De directie achtte dit gedeelde eigendom niet langer gewenst en verzocht de minister dezelfde regeling te volgen als ten opzichte van de andere hulpkerken, die eigendom waren van de Staatsmijnen en in bruikleen werden gegeven aan de betrokken kerkgenootschappen. De directie verzocht de minister haar te machtigen tot terugbetaling van de oorspronkelijke bouwkosten ten bedrage van f 2.158,72 verminderd met de verleende subsidie van f 300,- uit 1913. De minister verklaarde zich op 21 mei 1920 akkoord met het voorstel.

Door de groei van de gemeente werd het kerkje al snel weer te klein. Ds. Kan verzocht de Staatsmijnen in september 1920 het kerkje weer uit te breiden en tegelijkertijd ook de consistoriekamer uit te breiden, daar deze te klein was *'voor vergaderingen, catechisaties en het wachten van doopelingen.'* De minister verleende de directie machtiging hiervoor f 9.000,- uit te trekken.⁶

'Voor den toekomstigen bouw eener Ned. Herv. Kerk te Hoensbroek' werden door de Staatsmijnen vanaf 13 december 1918 bijdragen overgemaakt aan de kerkvoogdij Heerlen-Hoensbroek. Ook de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk kende in 1918 al een subsidie toe voor een stenen kerk in Hoensbroek.⁷ In 1939 bevestigde de kerkvoogdij, na het ontvangen van deze jaarlijkse bijdrage: *'Deze gelden zullen worden aangewend voor den bouw van een Nederl. Hervormde Kerk te Hoensbroek, waarvoor een bouwterrein bereids in aangekocht.'*⁸ Het terrein was in 1938 aangekocht en werd in verband met het niet doorgaan van de plannen direct na de oorlog weer verkocht aan de Staatsmijnen.⁹ In 1949 maakte de directie van de Staatsmijnen f 6000,- over en splitste dit als volgt: f 1.000,- voor de bouw van een nieuwe kerk in Hoensbroek en de resterende f 5.000,- voor het bouwfonds. Hieruit blijkt dat het bouwfonds inmiddels

een algemener karakter heeft gekregen en niet meer alleen voor Hoensbroek is bestemd.

Nieuwe kerken

Op 7 december 1955 werd in Hoensbroek een nieuwe kerk in gebruik genomen, die de naam van 'Goede Herderkerk' kreeg. In het naburige Treebeek werd in de nieuw gebouwde 'Immanuelkerk' op 10 december 1955 de eerste dienst gehouden. Het meer dan veertig jaar gebruikte houten hulpkerkje aan de Kastanjelaan werd vanaf dat moment buiten gebruik gesteld. In de loop van het jaar 1956 werd het afgebroken.¹⁰

3. Hulpkerk Rumpen-Brunssum bij Staatsmijn Hendrik

Ds. W.J. Kan beijverde zich om in het omvangrijke gebied waarin hij werkte, zoveel mogelijk steunpunten op te zetten, waar mensen bijeen konden komen. Begin mei 1918 bracht hij de directie onder de aandacht dat hij in de nabijheid van de mijn Hendrik wilde beginnen met het houden van godsdienstoefeningen. Tot dat moment kwamen op ongeregelde tijden samen in de openbare school. Nu waren er plannen om iedere zondag bijeen te komen en werd verzocht of de gaarkeuken kon worden afgestaan *'hetzij voor zondagmorgen hetzij voor middagbeurten.'* Tevens zou het op prijs worden gesteld *'dat een werkvrouw kon worden aangesteld om telkens na de godsdienstoefeningen de gaarkeuken schoon te maken.'* Binnen een week kreeg Ds. Kan de toestemming, waarin overigens niet over een werkvrouw werd gesproken! Het gebruik van de gaarkeuken verliep toch niet naar wens. Toen het mogelijk werd dat de mijnwerkers ook 's zondags in de gaarkeuken konden eten, was het met de rust gedaan. De beheerder maakte tijdens de kerkdienst de tafels klaar en begon *'daarna in de keuken hout te hakken, ja zelfs is door huiselijke*

Houten noodkerk te Geleen-Lutterade.

oneenigheid het spreken eenvoudig onmogelijk. Verzocht werd om vanaf half tien tot twaalf uur ongestoord gebruik te mogen maken van de gaarkeuken. Zondagschool onderwijzer P. Boulogne, die zijn brief ondertekende met *'stalknecht op de Emma, stamb. nr 1890'*, wendde zich zelfs rechtstreeks tot de directie. Hij noemde de knecht die de tafels klaar maakte *'een echte onbesnede Philisteijn, onder bidden en danken, ging het gegooi met lepels en vorke door of de Huzare van de trap komen om op te stijgen tot hinderpaal voor mijn en voor de kindre.'* Er werden maatregelen genomen. De predikant kon tot 11 uur de gaarkeuken gebruiken en de zondagschool kon gebruik gaan maken van *'de eerdaags te openen bewaarschool.'*

Hulpkerk

Twee dagen voor kerst 1918 verzocht de centrale kerkenraad van de hervormde gemeente te Heerlen-Kerkrade aan de directie in de nabijheid van de mijn Hendrik in Rumpen een hulpkerk te bouwen. *'Deze kerk zou moeten dienen voor Rumpen en de Kolonie te Brunssum en een centrum worden voor de geweldig aanwassende bevolking bij de Mijn Hendrik. De Gaarkeuken, waarin tot nu toe godsdiensttoefening, zondagschool en catechisatie wordt gehouden, is voor deze doeleinden ten eenen male onvoldoende. Zullen wij de mensen trekken, dan zal dat moeten geschieden in een waardig gebouw.'* Al een maand later werd bericht dat besloten was,

behoudens goedkeuring van de minister een hulpkerk te bouwen en deze in bruikleen af te staan, met een opzeggingstermijn van zes maanden. Gelet *'op de geweldige aanbouw aldaar en de groote toename van Protestanten, menen wij, dat bij den bouw van de hulpkerk zeker minstens dient gerekend te worden op een tweehonderd bezoekers'*, zo schreef de kerkenraad, op de vraag van de directie welke capaciteit de kerk zou moeten hebben. Op 11 juni 1919 werd de kerkenraad bericht dat de minister zijn toestemming had verleend en dat volgens de leveringsvoorwaarden en onvoorziene omstandigheden voorbehouden in de loop van augustus 1919 de kerk voor gebruik gereed zou zijn. De officiële opening van de kerk vond plaats op 9 november 1919.¹¹ Uiteindelijk stond er een kerk, maar dat was in de ogen van Ds. Kan niet voldoende. Zo vroeg hij, zoals hij dat ook voor Hoensbroek deed, al op 26 februari 1920 aan de directie om een doopvont, kleeuhangers in de consistorie *'benevens een teekenbord op een ezel voor het aanschouwelijk maken van het godsdienstonderwijs.'* Verder vroeg hij nog twee borden in de kerk voor het aangeven van de tekst en de te zingen liederen en een bord buiten de kerk voor het aangeven van de diensten. Het antwoord was kort en bondig. Hieraan kon niet worden voldaan: *'Het wil ons voorkomen dat zulke voorwerpen door en op kosten van de gemeente zelf dienen te worden aangeschaft.'*¹²

Aannemer H. Daalmans uit Schaesberg verrichte in maart 1929 het volgende karwei: *'Het wegbreken van de binnenmuren van de consistoriekamer, portaal, bergplaats en de daarbij behorende kasten, w.c. enz. De vrijkomende ruimte wordt bij de kerkruijnte gevoegd. Het aanbouwen van een consistoriekamer, vergaderkamer, portaal, w.c. en kasten met bijkomende werken en het bouwen van een rijwiël-bergplaats.'* Met het karwei was een bedrag gemoeid van f 4.600,-.¹³

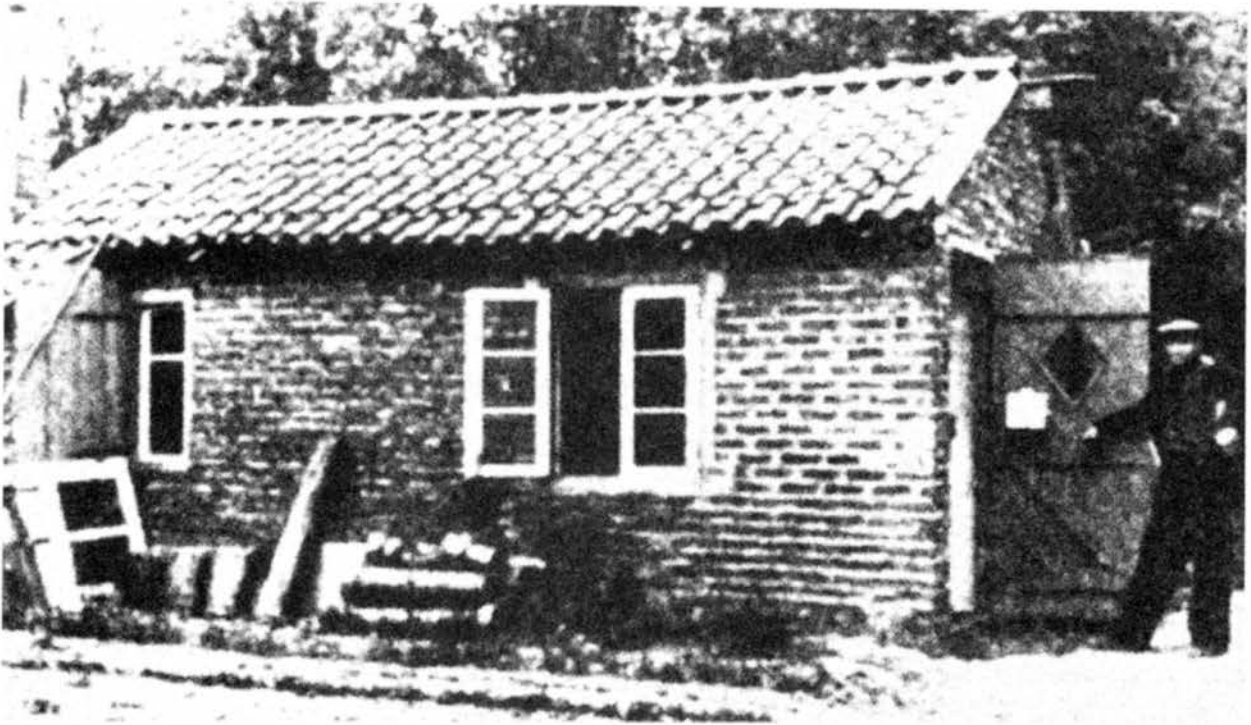
De laatste dienst in het houten kerkje werd gehouden op zondagmorgen 10 februari 1963. Op diezelfde dag werd 's middags de

nieuwe 'Bethelkerk' in Brunssum in gebruik genomen.¹⁴

4. Hulpkerk Lutterade-Geleen bij Staatsmijn Maurits

De kerkenraad van de hervormde gemeente te Sittard richtte op 2 december 1919 een verzoekschrift aan de directie van de Staatsmijnen voor het plaatsen van een hulpkerk in Geleen-Lutterade en die vervolgens in bruikleen af te staan. De 'Commissie ter behartiging van de geestelijke belangen in Geleen-Lutterade' had zich tot de kerkenraad gericht om dit verzoek in te dienen. De kerkenraad had inmiddels *'alle pogingen gedaan om het geestelijke leven aan te wakkeren en deze in goede banen te leiden. De predikant kon verzekeren dat het hier niet een gril gold maar dat dit alles uiting van oprechte belangstelling was. In tegenstelling toch met wat hij eertijds in Hoensbroek en Brunssum vond, zijn hier niet weinigen, door wie een geregelde predikdienst ten eerste zou worden op prijs gesteld.'* De mijndirectie legde het verzoek voor aan de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel met de volgende argumentatie: *'Voor de godsdienst oefeningen der Nederlandsch Hervormde Gemeente wordt op Zon- en feestdagen de verbandkamer der mijn beschikbaar gesteld. Het aantal Nederlandsch Hervormden is echter van dien aard, dat het houden van godsdienst oefeningen in die verbandkamer met groote bezwaren gepaard gaat. De beschikbare ruimte is te klein om allen te kunnen bevatten, zoodat geregeld menschen niet aan den dienst kunnen deelnemen. Bovendien kan door het grooter worden van het bedrijf de verbandkamer binnenkort niet meer voor dit doel worden afgestaan. Wij verzoeken Uwe Excellentie derhalve ons te machtigen om ten behoeve van de Nederlandsch Hervormde arbeiders van Staatsmijn Maurits een hulpkerk te doen bouwen, welke op terrein van de Staatsmijnen kan worden opgericht en aan het bestuur van het kerkgenootschap in bruikleen kan worden af-*

De eerste protestantse kapel in Schinveld: het oude kippenhok van de familie Zeestraten, waar in 1951 begonnen werd met het houden van diensten

gestaan. De kosten der kerk zijn begroot op ca. f 25.000,-.¹⁵ Op 27 oktober 1920 berichtte Mr. Dr. W.F.J. Frowein de kerkenraad dat 'den bouw van een hulpkerk nabij de Staatsmijn Maurits is besloten en bereids hiermede een aanvang is gemaakt.' Bij het gereedkomen van het gebouwtje aan de Tunnelweg zou het aan de kerkenraad van Sittard in bruikleen worden gegeven. Van de zijde van de Staatsmijnen zou een opzeggingstermijn van zes maanden gelden.¹⁶

Aannemer Rijsdijk en Abeen te Hoensbroek verzorgde in december 1927 de realisatie van een verbouwing aan de kerk. Het werk omvatte: het vergroten van de bestaande consistoriekamer, het maken van een vergaderkamer en het maken van nieuwe urinoirs, wc's en bergplaats met kasten. Met het geheel was een bedrag gemoeid van f 2.838,-.¹⁷

Op 25 september 1944 viel twintig meter van de oostzijde van de kerk een bom, die aanmerkelijke schade aanrichtte. De gehele kerk was ontzet en stond circa tien centimeter uit het lood. De mijndirectie overwoog ernstig of men de schade liet herstellen

of tot sloop zou overgaan. Uiteindelijk besloot men toch tot het eerste: herstel. De totale kosten werden geschat op f 7.000,-.¹⁸ In de kerk, die inmiddels de naam van 'Tunnelkerk' had gekregen werd op 22 november 1987 de laatste dienst gehouden, waarna het gebouw in 1990 werd verkocht.¹⁹

5. Hulpkerk woninggroep Nieuw-Einde/Carisborg bij de Staatsmijnen Emma en Hendrik

Op 19 augustus 1920 werd onderstaand verzoek door de directie van de Staatsmijnen aan de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel gericht: 'In de nabijheid der Staatsmijnen Emma en Hendrik zijn o.a. gelegen de woninggroepen Nieuw-Einde en Carisborg resp. met 196 en 122 woningen, terwijl de groep Versilinbosch met 200 woningen in aanbouw is. In de eerste groep, welke aan de woningvereniging "Ons Limburg" behoort en waarvan de huur door de Staatsmijnen is gegarandeerd, alsmede in de groep Carisborg, die eigendom is van de Staatsmijnen, wonen uitsluitend arbeiders van de

Om het aantrekkelijke van de middagsamenkomst met de sprekers en zangers worde de Limburgsche Protestantendag van 1923 door zeer velen bezocht!

Negende Limburgsche Protestantendag.

Godsdienstoefening in de St. Janskerk.

1. Votum.
2. Zangvereniging „Sursum Corda“ uit Rumpen:
  - a. 't Hemelsch tehuis.
  - b. Eerenkoning.
3. Gebed (*de gemeente sta op en blijve staan bij haar zang*).
4. Gemeente: Psalm 138 : 1 en 3. (*zonder tusschenspel*).
5. Lezing van Mattheus 5 : 1—16.
6. Gemeente : Gezang 193 : 7 (*staande*).
7. Ds. A. W. HUISKAMP uit Meerssen :
De Hervormingsgedachte.
8. Andante voor orgel, door den Heer S. GOLDSTEIN.
9. Ds. D. VAN PEURSEM uit Eindhoven :
De Pinkstergedachte.
10. Liederen te zingen door Mejuffrouw E. MEISTER, leerlinge van het Conservatorium te Keulen.
11. Dankgebed (*de gemeente sta op en blijve staan bij haar zang*).
12. Gemeente : Gezang 274 : 5 en dan 2 (*zonder tusschenspel*).
13. Zangvereniging „Advendo“ te Lutterade-Geleen :
  - a. Liefde.
  - b. Zegenbede.
14. Zegenbede.
- a. Marsch der Priester (Athalia) Mendelsshon.
- b. Allegro (1e Symphonie van Beethoven.)
9. Korte toespraak van den heer J. B. T. MULDER te Maastricht.
10. Gulpens Kerkoor te Gulpen :
Hymne.
11. Zangvereniging „Excelsior“ te Sittard :
  - a. Dient den Heer.
  - b. Aan het Vaderland.
12. Korte toespraak van Ds. A. J. DE BEAUFORT te Gulpen.
13. Gelegenheid voor afgevaardigden om een woord te spreken.
14. Zangvereniging „Excelsior“ te Heerlen :
  - a. Fragment van Psalm 95.
  - b. Die mijns harten vrede zijt.
15. Slotwoord van den Voorzitter.

-Voor den a.s. Protestantendag ontving de heer W. Wierda, penningmeester der afdeeling Maastricht; van mevr. C. f 10, van L. f 1, van de afdeel. Meerssen f 10, van de afdeeling Heerlen f 10. Voorts vernam hij dat de afdeelingen Gulpen, Lutterade en Sittard, in verband met de kosten wegens de deelneming der zangverenigingen aan den Protestantendag, overleg met elkander plegen.

Middagbijeenkomst in de Staaenzaal.

1. „Een vaste burecht is onze God“, te zingen door alle zangverenigingen, met medewerking van de orkestvereniging „Symphonia“, onder leiding van den heer J. J. KNIERIM te Heerlen.
2. Zangvereniging „Onder Ons“ te Maastricht.
  - a. In Mei.
  - b. Avondrust.
3. OPENINGSWOORD door den Voorzitter der L.P.V. Ds. W. BAX te Maastricht.
4. ???
5. Zangveren. „In liefde Blooiende“ te Terwinselen.
  - a. Zondagmorgen.
  - b. Alle meiklokjes luiden.
6. Korte toespraak van Ds. E. IPPUS FOCKENS te Roermond.
7. Mej. E. MEISTER te Schaesberg :
  - a. 't Is Mei
  - b. Feldeinsamkeit.
  - c. Nachtlid.
8. Orkestvereniging „Symphonia“ te Heerlen.

Staatsmijnen, terwijl de groep Versiliënbosch, gebouwd wordende met rijksbijdrage, door hare ligging voor het overgrootste deel door arbeiders der Staatsmijnen zal bewoond worden. De Protestantsche bewoners dezer groepen, behoorende tot de Nederlandsch Hervormde gemeente, zijn voor de vervulling hunner godsdienstige plichten aangewezen op de hulpkerken te Rumpen en aan de Kastanjelaan te Hoensbroek. Beide kerken zijn op verren afstand van deze woningcomplexen gelegen en bieden bovendien te weinig ruimte om behalve de uitgebreide Protestantsche bevolking van Hoensbroek, Treebeek, Rumpen en Brunssum, ook nog de bewoners van de bovengenoemde groepen te bevatten. Wij achten het daarom noodzakelijk om in de geestelijke belangen onzer aldaar gevestigde Protestantsche arbeiders te voorzien door het stichten eener hulpkerk en zouden voor dit gebouw dezelfde regeling willen volgen als geschied is ten aanzien van de R.K. hulpkerk te Nieuw-Einde. Ingevolge den aankoop van de voormalige Glück-Auf-kolonie, nu Carisborg geheeten, zijn wij tevens eigenaar geworden van de zich aldaar bevindende houten woning van den bouwuitvoerder. De kosten van verbouwing dezer woning tot hulpkerk en de verdere voorziening ervan met de benodigde meubelen zullen f 3900,- bedragen. Het ligt in ons voornemen de hulpkerk en de daarin geplaatste meubelen in bruikleen af te staan aan de Nederlandsch Hervormde Gemeente te Hoensbroek. Wij verzoeken Uwer Excellentie ons de noodige machtiging voor de stichting dezer hulpkerk en het aanschaffen der meubelen te willen verleen.

De minister verleende op 13 september 1920 zijn toestemming tot realisering van deze hulpkerk op de hoek van de Carisborg en de Kampstraat.²⁰

Ook hier groeide de kerkelijke gemeente en het daaraan verbonden verenigingswerk. Ds. L.Th. Wieten verzocht de mijndirectie in december 1939 het gebouw uit te breiden: 'Het bestaande lokaal dat zoowel als kerk, als voor verenigingsgebouw, gebruikt moet worden, wordt in alles te klein. Waar het tevens

laag van verdieping is, is het er zondags 's morgens benauwd en moeilijk voor den spreker. Bovendien bevindt de keuken van de bewoners zich naast het lokaal en waar het zeer gehoorig is, is het gebruik van deze keukens, hinderlijk tijdens de dienst.' Ds. Wieten verzocht óf grondige verbouw [uitbreiding] of 'desnoods op een andere plaats in den omgeving een kerkje te bouwen.' De chef Woningbeheer van de Staatsmijnen ontraadde de directie het bestaande gebouw uit te breiden. In Hoensbroek zou waarschijnlijk in 1941 een nieuwe kerk gebouwd worden en het vrijkomende houten noodkerkje zou dan verplaatst kunnen worden naar Nieuw-Einde. In verband met de oorlogsjaren bleven de bouwplannen in Hoensbroek in de kast liggen en bleef de situatie in Nieuw-Einde voorlopig ongewijzigd.²¹

Nieuwe kerk in Heerlerheide

Op 6 november 1952 berichtte de Kerkvoogdij van Heerlen dat er een afzonderlijke predikantsplaats Heerlerheide was gesticht. Het kerkbezoek was door een intensievere bewerking toegenomen van zeventig naar tweehonderd kerkgangers per zondag: 'De localiteit, die thans als noodkerk dienst doet, is veel te klein geworden, zodat noodgedwongen tot de bouw van een nieuwe kerk moet worden overgegaan. De kerkbouw is bovendien nodig, omdat de noodkerk geheel excentrisch is gelegen.' De totale bouwkosten van het gebouw werden in 1952 geschat op f 132.000,-. Hoewel er jaarlijks door de mijndirectie stortingen waren gedaan in het bouwfonds van Heerlen, werd niettemin nog f 5.000,- subsidie toegezegd. Twee dagen voor Kerst werd in 1955 de 'Sionskerk' in Heerlerheide in gebruik genomen.²²

6. Nuth

Ds. W.J. Kan uit Hoensbroek verzocht de directie in november 1920 te bewilligen in de bouw van een hulpkerk in Nuth. De predi-

kant vestigde er de aandacht op dat in de kolonie St. Bavo geregeld *'godsdiensonderwijs en een tijd lang zondagschool en meisjesvereniging is gegeven, maar door de afstanden, vooral in den winter – juist de geschikste voor zulke samenkomsten – zijn wij telkens belemmerd.'* Ook meldde hij dat enige malen in een particulier huis godsdiens oefeningen werden gehouden en dat dicht bij het station al verscheidene protestanten woonden, die in Nuth kerkdiensten wilden bijwonen. Hoensbroek was te ver weg. Het was te verwachten dat veel Friezen in het Gezellenhuis in Nuth zouden worden geplaatst: *'Daar zijn jonge mannen onder, die uit Friesland, uit hun godsdienstig milieu zijn gerukt om hier op de mijnen te arbeiden, die noodzakelijk moeten worden vastgehouden. Het zou zeer jammer zijn, wanneer de goede elementen uit het noorden van het land, door gebrek aan geestelijk voedsel in de armen werden gedreven van drank en ellende.'* De directie kon zich niet achter de argumenten van Ds. Kan stellen. In een mondeling gesprek op 29 november 1920 werd door de directie medegedeeld dat deze het aantal protestanten in Nuth nog te gering vond om daarvoor een eigen hulpkerk te plaatsen. De Vereniging 'Het Goede Kosthuis' had er niets op tegen wanneer Ds. Kan in hun gezellenhuis godsdiensonderwijs gaf.²³

In Nuth had men indirect met de mijnen te maken. Velen werkten bij de Nederlandse Spoorwegen als remmer bij de overslag van kolen. Er kwam in Nuth in april 1922 toch een houten gebouw, dat op eigen kosten werd gefinancierd. Door een bominslag werd het kerkje in 1944 geheel verwoest. De diensten werden daarna in een schoollokaal gehouden. Het duurde tot 24 december 1952 voor aan de Pastorijsstraat in Nuth een nieuwe kapel in gebruik kon worden genomen. In verband met reorganisaties in de Hervormde Gemeente Zuid-Limburg Centrum werd in de kapel op 17 oktober 1993 de laatste dienst gehouden, waarna het gebouw werd verkocht.²⁴

7. Hulpkerk Gereformeerde Kerk Treebeek bij Staatsmijnen Emma en Hendrik

Ds. Pontier en de heer J. Tamboer, respectievelijk predikant-voorzitter en scriba [secretaris] van de kerkenraad, hadden op 25 januari 1919 een gesprek met de president-directeur van de Staatsmijnen Mr. Dr. W.F.J. Frowein, waarin zij hem verzochten aan de gereformeerde kerk van Treebeek *'voor hare leden, wonend in de omgeving van de s.m. Emma en s.m. Hendrik, een hulpkerk gegeven worde, in overeenstemming met de hulpkerk te Hoensbroek, gegeven aan de Ned. Herv. Kerk, dat, zoo eenigszins mogelijk, deze hulpkerk geplaatst worde tusschen de Staatsmijnen Emma en Hendrik.'* Op januari 1919 antwoordde de directie, dat behoudens goedkeuring van de minister, de Staatsmijnen een hulpkerk met een capaciteit van circa 150 bezoekers zouden bouwen, die vervolgens in bruikleen aan de gereformeerde kerk werd afgestaan. Op 11 juni 1919 kon de directie mededelen dat de goedkeuring van de minister was ontvangen en *'behoudens onvoorziene omstandigheden in den loop van Augustus a.s. voor het gebruik gereed zal zijn.'* Nadat op 19 oktober 1919 de gereformeerde kerk van Treebeek was geïnstitueerd, werd de kerk aan de 1e Spoordwarsstraat nr. 1 op 1 november 1919 in gebruik genomen. Na Heerlen werd dit de tweede gereformeerde kerk in Limburg. Voor de aanschaf van een f 2.000,- kostend orgel droegen de Staatsmijnen in 1923 f 1.000,- bij. Het orgel was echter nog niet afbetaald. In 1924 rustte er nog een schuld op van f 700,-. Ds. A. Terpstra richtte nogmaals een verzoek aan de directie voor een bijdrage van f 500,- onder *'toebidding van 's Heeren zegen op Uw belangrijken arbeid, ook ten bate van 't Christendom en de kerk in de Mijnstreek.'* De dominee kreeg bericht dat het geld in het begrotingsjaar op was en dat in het volgende jaar op het verzoek zou worden teruggekomen.

Met het oog op het toenemend kerkbezoek

De bevolking van de Mijnstreek per gemeente naar kerkelijke gezindte in 1947 (absolute cijfers).

Gemeenten	Rooms-Katib.	N. H.	Gerof. Kerken	Gerof. art. 31	Chr. Ger. Kerk	Ger. Gem.	Oud Ger. Gem.	Evang. Luth.	Doops-ges.	Remonstrant	Israël	Overige Kerken	Geen Kerken	Tot.	Tot. niet R.K. Kerk
Amsterrade	2232	146	34	—	1	—	—	12	6	2	7	42	57	2539	250
Beek	7262	270	20	—	1	—	1	3	21	1	17	13	42	7651	431
Born	3468	85	3	—	1	—	—	—	—	—	—	—	21	3578	89
Brunssum	14472	1775	517	137	13	12	1	189	30	6	8	429	1187	18776	5491
Elsloo	3471	27	—	—	—	—	—	2	—	—	—	5	6	3511	40
Eygelshoven	4230	184	6	—	—	2	—	14	3	—	1	12	47	4499	222
Geleen	16335	1447	460	1	8	53	1	26	30	4	9	121	353	18848	2160
Grevenbicht	1940	190	—	—	—	—	—	2	—	—	—	6	9	2147	198
Heerlen	47405	4879	607	41	60	77	1	23	139	38	66	819	2262	56625	7958
Hoensbroek	13177	1594	173	10	35	13	—	54	26	6	13	241	700	16042	2165
Keikrade	38051	1404	128	6	28	8	1	39	11	3	12	418	532	40641	2058
Nieuwenhagen	5138	198	27	—	10	1	1	32	—	—	2	35	51	5495	306
Nuth	4748	239	11	—	5	—	1	6	—	—	3	27	50	5090	292
Obbicht en Papenhoven	1550	27	—	—	1	—	—	—	—	—	2	2	5	1587	32
Oirsbeek	2416	28	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	15	2468	37
Schaesberg	7895	516	67	—	9	9	—	36	—	—	—	96	92	8720	733
Schinnen	4504	47	12	—	—	1	—	2	—	—	—	23	10	4599	85
Schinveld	3472	79	46	4	—	2	—	1	—	—	—	13	44	3621	145
Sittard	18268	678	64	—	7	10	1	12	11	4	19	218	181	19473	1024
Spaubeek	1784	8	1	—	—	—	—	1	—	—	—	2	5	1801	12
Stein	5364	93	9	—	—	1	—	—	—	—	—	24	21	5512	127
Ubach over Worms	7046	389	50	—	3	1	—	28	4	—	3	134	120	7778	612
Urmond	2459	82	4	—	1	—	—	1	2	3	1	—	10	2563	94
Voerendaal	4921	28	—	—	—	—	—	1	1	—	—	7	13	4971	37
Totaal	221608	14413	2239	199	183	190	8	484	284	67	163	2696	5793	248535	24598

Een tabel uit het Handboek voor Pastorale Sociologie. Den Haag 1953.

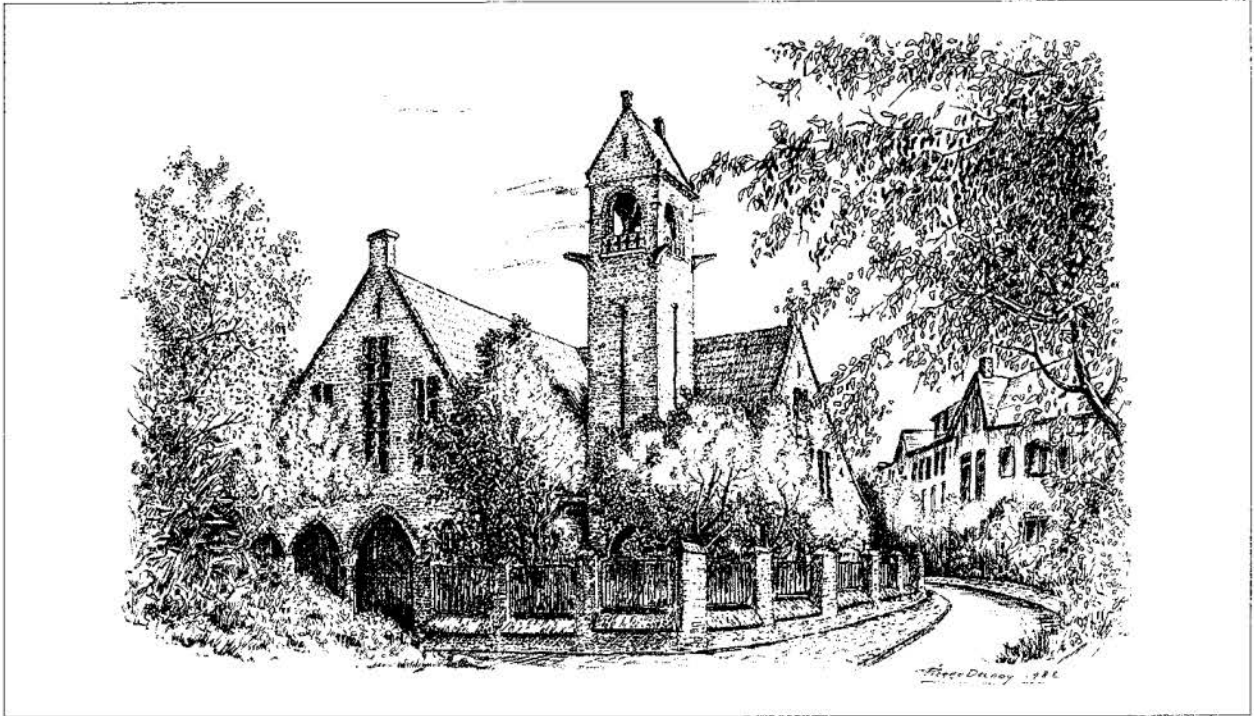
verzocht de opvolger van Ds. Terpstra, Ds. H. Bouma, op 26 oktober 1932 het kerkgebouw uit te breiden. Het bleek dat deze uitbreiding niet voor rekening van de Staatsmijnen kon komen. Op grond hiervan stelde de kerkenraad voor: *'De Gereformeerde kerk te Treebeek laat het kerkgebouw vergroeten, volgens het plan, door den Heer Doorenbosch daartoe ontworpen. Tot de onkosten van deze verbouwing dragen de Gereformeerde Kerk te Treebeek en de Staatsmijnen ieder 50% bij. Bij eventuele overdracht van dit kerkgebouw aan de Gereformeerde Kerk van Treebeek, zal door de Staatsmijnen rekening worden gehouden met het bedrag, door de Gereformeerde Kerk van Treebeek besteed aan deze verbouwing.'* De totale kosten van de verbouwing werden begroot op f 2400,-. De Staatsmijnen gingen met dit voorstel akkoord. De gemeenteleden gingen tijdens een gemeenteavond op 1 november 1932 eveneens akkoord met het voorstel, waarna de kerkenraad de directie van de Staatsmijnen verzocht *'deze verbouwing zoo spoedig mogelijk te willen doen uit-*

voeren.' Aannemer C.M. Kusters te Heerlen zorgde ervoor dat onder andere de kerkruimte aan de voorzijde werd vergroot.²⁵

De kerk bleef groeien. Het Treebeekse houten kerkje werd véél te klein. Ook het afzonderlijke jeugdhuis beantwoordde niet meer aan zijn doel. Besloten werd alles te concentreren op één punt. Op 30 oktober 1952 vond de aanbesteding plaats van een nieuwe kerk, waarin beneden een aantal zalen waren geprojecteerd en boven de kerkzaal. De bouw werd gegund aan de fa. Gebr. Jansen te Nieuw Vennepe.²⁶ De nieuwe kerk, die de naam 'Kruiskerk' kreeg, werd op 4 december 1953 in gebruik genomen. Het houten kerkje werd later gesloopt.²⁷

Noodgebouw Gereformeerde Kerk Woninggroep Mariagewanden bij Staatsmijn Emma

Tenslotte nog aandacht voor een klein gebouwtje dat op de Steenberg in Hoensbroek

Ned. Herv. Kerk aan het Templesplein in Heerlen.

stond, of deftiger gezegd in de woninggroep 'Mariagewanden'. Het gebouwtje, dat eigendom was van de Staatsmijnen, deed dienst als evangelisatielokaal. Zondags werden er veelal leesdiensten gehouden en in de week werd het gebruikt voor de vrouwen-, jongens- en meisjesvereniging. In 1958 werd aan het binnenwerk f1200,- uitgegeven. De huurprijs ging hierdoor met f10,- per maand omhoog voor een periode van tien jaar.²⁸ Het gebouw werd in 1968 gesloopt.²⁹

Conclusie

De directie van de Staatsmijnen beschouwde het als haar plicht een billijk deel van de lasten van de protestantse gemeenten voor haar rekening te nemen. Dit gold temeer daar vele arbeiders uit het Noorden naar Limburg kwamen en daardoor hun protestantse zielzorg verloren. Vooral voor de kleine hervormde gemeenten en de gereformeerde kerken waren deze financiële en materiële bijdragen niet alleen een welkome aanvulling, maar soms zelfs noodzakelijk om het hoofd boven water te kunnen houden. De Staatsmijnen zijn dan ook geslaagd in

hun pogingen om de protestantse gemeenten in de mijnstreek voet aan de grond te verschaffen.

W.F.J. Frowein [1876-1958] was niet alleen lange tijd voorzitter van de directie van Staatsmijnen, maar hij heeft ook belangrijke bestuursfuncties vervuld in protestants Nederland. En ook in protestants Heerlen: hij was onder meer president-kerkvoogd van de Centrale Hervormde Gemeente Heerlen.³⁰ Er is geen enkele aanwijzing dat Froweins religieuze opvattingen een rol hebben gespeeld bij de steun aan de protestantse gemeenten.

Niet enkel ethische en sociale motieven, maar wellicht ook politieke motieven hebben een rol gespeeld bij de beslissing de protestantse gemeenten te ondersteunen. De christelijke zielzorg diende de verderfelijke geachte invloed van socialisten en vakbondslieden tegen te gaan. Overigens zijn in de archieven van de Staatsmijnen geen harde bewijzen voor dit eventuele motief van de directie gevonden, maar het is mogelijk dat het bij sommige directieleden heeft meegespeeld.

Noten:

Voor deze studie werd het archiefonderdeel *Sociale Zorg en Maatschappelijk Werk* van de Staatsmijnen in Limburg geraadpleegd. Dit archief is onderverdeeld in een viertal perioden: 1902-1939, 1940-1949, 1950-1959 en 1960-1969. Bij de verdere bronvermelding worden het inventarisnummer, de periode en dossierbeschrijving aangegeven.

1. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 256 [1902-1939]: subsidies en andere steunverlening voor de bouw, uitbreiding en instandhouding van kerken etcetera: Ned. Hervormde Gemeenschap te Terwinselen-Kerkrade.
2. Archief Staatsmijnen, inv. nrs. 256 [1902-1939] en 263 [1902-1939]: subsidies en andere steunverlening voor de bouw, uitbreiding en instandhouding van kerken etcetera: Gereformeerde Gemeenschap te Terwinselen-Kerkrade; T.L. KORPORAAL, *Na duisternis licht. Protestanten in Zuid Limburg op weg naar 2000* [Eindhoven 1994], 120.
3. Archief Staatsmijnen, Bouwkundige Aangelegenheden [1939-1949] inv. nr. 119, betreffende het verbouwen van de protestantse hulpkerken te Terwinselen, Treebeek, Brunssum en Lutterade.
4. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 256 [1902-1939].
5. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 256 [1902-1939].
6. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 255 [1902-1939]: subsidies en andere steunverlening voor de bouw, uitbreiding en instandhouding van kerken etc., Ned. Hervormde Gemeenschap te Hoensbroek.
7. GA Heerlen, archief Hervormde Gemeente Heerlen, inv. nr. 64.
8. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 255 [1902-1939].
9. GA Heerlen, archief Hervormde Gemeente Heerlen, inv. nrs. 236 en 238.
10. T.L. KORPORAAL, *Na duisternis licht*, 112, 113 en 153.
11. Idem, 108 en 153.
12. Archief staatsmijnen, inv. nr. 257 [1902-1939]: subsidies en andere steunverlening voor de bouw, uitbreiding en instandhouding van kerken etc.: Ned. Hervormde Gemeenschap te Rumpen-Brunssum.
13. Archief Staatsmijnen, Bouwkundige Aangelegenheden [1902-1939] inv. nr. 119: correspondentie met de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel voor het bouwen van twee hulpkerken nabij de Staatsmijn Maurits.
14. T.L. KORPORAAL, *Na duisternis licht*, 115 en 153.
15. Archief Staatsmijnen, Bouwkundige Aangelegenheden [1939-1949] inv. nr. 119.
16. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 258 [1902-1939]: subsidies en andere steunverlening voor de bouw, uitbreiding en instandhouding van kerken etc.: Nederlands Hervormde Gemeenschap te Geleen.
17. Archief Staatsmijnen, Bouwkundige Aangelegenheden [1939-1949] inv. nr. 119: het verbouwen van protestantse hulpkerken te Terwinselen, Treebeek, Brunssum en Lutterade.
18. Archief Staatsmijnen, Bouwkundige Aangelegenheden [1939-1949] inv. nr. 171: Het herstellen van oorlogsschade aan de Nederlands Hervormde Kerk aan de Tunnelstraat te Geleen.
19. T.L. KORPORAAL, *Na duisternis licht*, 94, 95 en 154.
20. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 261 en 262 [1902-1939]: subsidies en andere steunverlening voor de bouw, uitbreiding en instandhouding van kerken etc.: Nederlandse Hervormde Gemeenschap te Nuth, en Nederlandse Hervormde Gemeenschap te Nieuweinde/Heerlen, Nederlandse Hervormde Gemeenschap te Carisborg/Heerlen.
21. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 303 [1940-1949]: subsidies en andere steunverlening voor de bouw, uitbreiding en instandhouding van kerken etc.: Nederlands Hervormde Kerk te Nieuweinde/Heerlen.
22. T.L. KORPORAAL, *Na duisternis licht*, 109, 113, 114 en 153.
23. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 261 [1902-1939].
24. T.L. KORPORAAL, *Na duisternis licht*, 109, 110, 112 en 153.
25. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 264 [1902-1939]: subsidies en andere steunverlening voor de bouw, uitbreiding en instandhouding van kerken etc.: Gereformeerde Gemeenschap Treebeek-Heerlen.
26. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 357 [1950-1959]: Gereformeerde Kerk Brunssum.
27. T.L. KORPORAAL, *Na duisternis licht*, 138, 139 en 154.
28. Archief Staatsmijnen, inv. nr. 361 [1950-1959]: restauratie gereformeerd noodkerkje te Mariarade, Hoensbroek.
29. T.L. KORPORAAL, *Na duisternis licht*, 18, 19, 139, en 154.
30. Zie voor mr. dr. Frowein de bijdrage in JOS KRÜLL, KARIN LEERS EN ROELOF BRAAD, *Dorpsfiguren, ereburgers en notabelen. Het Stadsarchief over inwoners van het 2000-jarige Heerlen* [Heerlen 1998], 134-136.

Het symposium '2000 Jaar Heerlen' op 25 april 1998

H. J. S. M. BROERS

Een première, zeker geen finale'. Met deze woorden sprak burgemeester J. Pleumeekers van Heerlen zijn waardering uit voor het boek '2000 jaar Heerlen. Van Romeinse nederzetting tot moderne stad' dat op 25 april tijdens een symposium in Kasteel Hoensbroek werd gepresenteerd. Dit symposium paste binnen de viering van 2000 jaar Heerlen. Want het is vrijwel zeker dat Heerlen al die tijd een bewoonde plek is geweest.

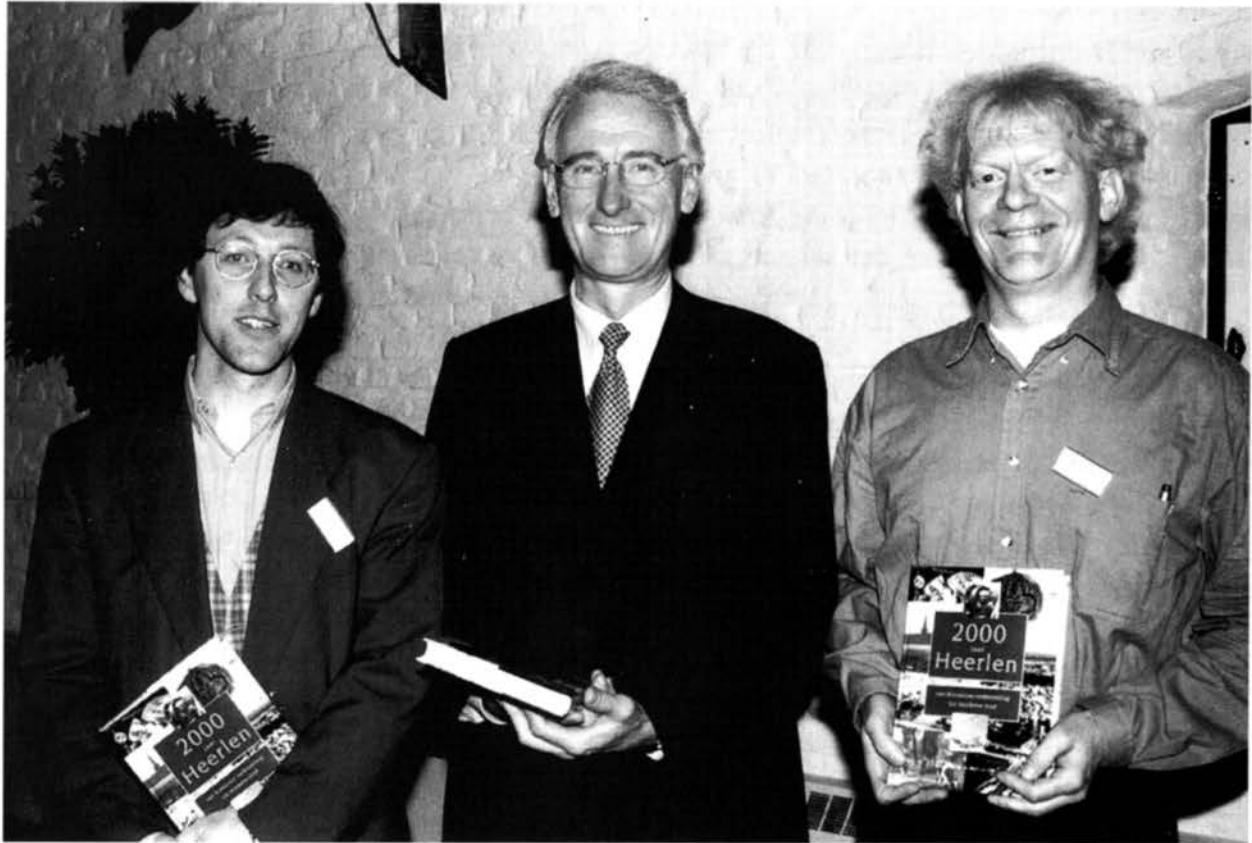
Het boek is een samenvatting van alles wat men weet over het verleden van Heerlen, maar geeft ook de vele lege plekken, lacunes, onduidelijkheden en onzekerheden aan in dat verleden. Toch zijn ook enkele nieuwe inzichten in het boek verwerkt en worden oude mythes doorgeprikt. De schrijvers en bijna alle leden van de redactiecommissie zijn actief binnen de Stichting Historische Kring 'Het Land van Herle'. In minder dan een jaar werd het boek gemaakt. Vooral de leesbaarheid, duidelijke taal en vele illustraties werden door de drie hoogleraren die als wetenschappelijk forum bij de presentatie optraden, geprezen.

Al jarenlang worden steeds stukjes geschiedenis van Heerlen opgetekend. Honderden artikelen, brochures, boekjes en boeken zijn gepubliceerd, maar een handzaam overzichtswerk met 'een geschiedenis van Heerlen' ontbrak. Daarbij moet Heerlen niet beschouwd worden als de huidige gemeente. Het grondgebied van Heerlen strekte zich tot twee eeuwen geleden ook uit over plaatsen

en gemeenten als Schaesberg, Brunssum, Onderbanken, Voerendaal en natuurlijk Hoensbroek. Daaraan heeft men ook de nodige aandacht besteed.

Naast drie sprekers, de heren Mark van Dijk, Marcel Put en Fred Brounen waren drie hoogleraren uitgenodigd om via een forumdiscussie de nieuwe en oude gegevens in het boek te bespreken. De lezing van de heer Brounen ging over de proefopgravingen van de bij toeval door een amateurarcheoloog ontdekte sporen van de zogenaamde Michelsbergcultuur op de Schelsberg. Van deze cultuur van ongeveer 4000 jaar voor Christus was in Nederland nog nooit een plek gevonden waar deze cultuur ook daadwerkelijk langere tijd gevestigd was. In Heerlen is nu het eerste grote zogenoemde aardwerk gevonden. Dit stelsel van grachten, wallen, putten en mogelijk zelfs resten van woningen trok veel aandacht. Door deze vondst en opgraving kan de geschiedenis van Heerlen plotseling 4000 jaar verder in de tijd teruggeplaatst worden. De vondst kwam echter letterlijk te laat om nog in het boek verwerkt te worden.

Traditioneel is Coriovallum, de Romeinse nederzetting, het beginpunt van de geschiedenis van Heerlen. Spreker Marcel Put wees er echter op dat er wel veel over deze periode geschreven is, maar dat dit bijna steeds het herkauwen van oude informatie betreft. Van nieuw en oorspronkelijk onderzoek is slechts zelden sprake. Er is wel nog een grote hoeveelheid verslagen van opgravingen en vond-

Burgemeester J. Pleumekers en de trotse auteurs van het boek '2000 jaar Heerlen'

sten die met moderne methoden en inzichten bekeken moeten worden. Dat kan heel veel 'nieuwe kennis' over het verleden van Heerlen opleveren.

Als specialist voor Romeinse geschiedenis en archeologie had Prof. Dr. J.K. Haalebos toch wel wat kritiek op de stelling van Marcel Put. Deze dateert de restauratie van thermen door Jucundus in de late tweede in plaats van de derde eeuw. Vooralsnog houdt Haalebos vast aan de datering van deze restauratie in de derde eeuw, volgens de datering van professor Bogaerds. De frisse aanpak van de informatie door een niet-classicus of oudheidspecialist, maar een sociaalhistoricus sprak Haalebos wel aan, maar hij waarschuwde ook een beetje voor een te groot enthousiasme.

De periode van ongeveer 500 tot 1800 is in het boek beschreven door Mark van Dijk. In zijn lezing merkte hij op dat dit beslist niet eenvoudig was. Er gebeuren in deze lange periode zoveel dingen, terwijl een bepaald

thema in de geschiedenis van Heerlen eigenlijk ontbreekt. 'Het beeld van de geschiedenis van Heerlen is als volgt: Je hebt Romeins Heerlen met de Thermen, dan een hele tijd niets en dan komt de periode van de steenkolenmijnen.' Daarom legde hij de nadruk op de agrarische basis van de streek. Langs de Geleen- en Caumerbeek hebben eeuwenlang vele grote en kleine hoeves en molens gelegen. Zij zijn de meest constante factor in deze lang periode in de geschiedenis van de stad. Veel van die oude boerderijen liggen er nog steeds, vaak op de fundamenten van veel oudere voorgangers.

Over het stadsrecht was hij kort maar krachtig. 'Heerlen heeft nooit stadsrechten gehad. De ontwikkeling tot stad is niet van de grond gekomen. Bovendien, in de middeleeuwen is er niet zoiets als een standaardformulier wat een plaats tot een stad maakt. Het gaat om een aantal duidelijke rechten, die de stad onderscheiden van het omliggende platteland. Heerlen bezat wel sommige van deze rechten, maar juridisch was het

nooit een stad.' Wel was de plaats, zeker sinds de late middeleeuwen, het centrum van de streek. Door de vestiging van overheidsinstellingen in de zeventiende eeuw door de Republiek der Verenigde Provinciën in Heerlen werd die functie als bestuurs- en administratief centrum verder versterkt.

De laatste periode, van pakweg 1815 tot 1975 werd door Marcel Put geplaatst in het kader van de ontwikkeling van Heerlen door de komst van de Staatsmijnen en de Oranje-Nassaumijnen tot een echte stad. Nadat in de negentiende eeuw al tal van aanzetten gegeven waren tot die bloei, kwam het er pas toen definitief van. Daarop haakt Professor Janssen in met zijn opmerking dat Heerlen

door die mijnen juist tweemaal een grote verandering in haar karakter had ondergaan: 'Tijdens de periode van steenkolenmijnen was men in Heerlen en omstreken trots op dat werk, men keek fier de wereld in en aan. Nadat de mijnen gesloten waren en de moeizame periode van hervorming en herstructurering begonnen, was die trots plotseling verdwenen. Die omslag in het denken, van een positief beeld van zichzelf tot een neerwaartse spiraal van afgeven op dat trotse verleden, vermengd met weemoed en onzekerheid, moet nodig onderzocht worden. Daar ligt nog een heel terrein braak dat inzicht kan geven in waarom men in deze streek zo apathisch geworden is, en zo weinig blijkt geeft van zelfvertrouwen.'

Heerlerheide, carnaval en de bokkenrijders

JAN J.G. ALBERT

In 1997 bestond CV De Bokkeriejesj 9x11 jaar, in 1998 dus honderd jaar. Ter gelegenheid van dit jubileum duikt auteur Jan J.G. Albert in de geschiedenis van Heerlerheide. Hij komt tot de conclusie dat de historische 'Hedsjer' bokkenrijders, waaraan de Heerlerheidense carnavalsvereniging zijn geuzennaam ontleent, ons respect verdienen.

Vanaf oude tijden verbeeldt carnaval de omgekeerde wereld. Het symbool van die omkering is de overdracht van de sleutels van de stadspoorten door de autoriteiten aan het volk. De manier waarop de burgerij met de haar gegeven macht omgaat, wordt aan alle mensen langs de straten uitbundig getoond in de optocht. De leden van het stadsbestuur, die anders met een titel worden aangeduid, worden nu achter een masker vrijmoedig met hun bijnaam of voornaam genoemd. De grote woorden waarmee de bestuurders gewend zijn hun beleid te verdedigen, worden in de optocht teruggebracht tot kleine miezerige belangen. De vertoning laat zien hoe de grote heren niet van ons, gewone mensen, verschillen. Ze zijn net als wij, zoals overigens ook de andere stervelingen om ons heen. Want ook die anderen moeten zich niets verbeelden.¹ Die van Heerlen bijvoorbeeld zijn windbuilen. Wat ze verkondigen is grootspraak, niets meer dan opgeblazen eigendunk. Toen Heerlerheide nog een dorp van kleine boeren, handelaren en marskramers was, hebben zijn inwoners lopen pronken met de rijkdommen die ze verdiend zouden hebben, maar handel drijven en eerlijk blijven zijn hen niet goed afgegaan. *'In jiekere hanjel zoot get gefoetel'*, zeiden de mensen. Het scheld-

woord dat hen is aangewreven, luidt 'bokkenrijders': gemene bedriegers, inhalige wolven.

De maskers die we op carnavalsdagen dragen, zijn niet bedoeld om ons achter te verbergen, maar eerder om aan het hele dorp te laten zien, hoe we eigenlijk zijn, waar we ons tegen verzetten en wat we lachwekkend vinden. Het masker is het binnenstebuiten gekeerde ik, de keerzijde van onszelf. Maar zoals de ouden wisten, moet de omkering niet te lang duren. Voordat we aan de wereld op zijn kop zijn gewend en voordat de taal die we uitkramen een gangbare mening wordt, moet de vertoning zijn afgelopen. Anders gaan we te ver en komen er brokken.

Toch kan, als carnaval is afgelopen, een terugblik op de dolle uitbeeldingen en de dwaze uitspraken aanleiding zijn om ons op een serieuze manier vragen te stellen bij gezegden die in de lucht zijn blijven hangen. De viering van 'Honderd jaar Vasteloavend', die door cv De Bokkeriejesj, de carnavalsvereniging van Heerlerheide op 11 november 1998 wordt afgesloten, vormt een mooie aanleiding om op één van die vragen de aandacht te vestigen.² Het uitzonderlijk jubileum mag voor Heerlerheide een reden zijn geweest dit jaar de wereld wat uitbundiger binnenstebuiten te keren, maar het jubel-

Monument ter gelegenheid van 8x11 jaar Vastenavond in Heerlerheide.

feest dat bij een honderdjarige past, houdt de uitnodiging in om de oorsprong niet te vergeten en het begin in herinnering te roepen, toen de oprichters van de vereniging besloten de minder vleierende naam aan te nemen, die buitenstaanders al eerder hadden bedacht: De Bokkeriejesj. Met het aannemen

van die naam is de vraag verbonden wat Heerlerheide met de bokkenrijders te maken heeft, en wat de oprichters bewogen kan hebben hun geesteskind een naam te geven die het met de eens zo beruchte en gevreesde bende in verbinding bracht.

De vraag naar de relatie tussen Heerlerheide en de bokkenrijders vormt het eigenlijke thema van dit artikel. Maar aan de vraag wat Heerlerheide met de bokkenrijders heeft uit te staan, gaat een andere vraag vooraf, die een aantal jaren geleden heftig werd bediscussieerd, en waaraan om die reden ook enige woorden gewijd moeten worden: wat waren de bokkenrijders voor mensen? 'Nagtdieven', 'knevelaers', 'gauwdieven' en 'booswigten', zoals ze in de processtukken worden genoemd? Of slachtoffers van een juridisch systeem, zoals moderne onderzoekers menen? De eerste opvatting vinden we nog in 1991 vermeld in een groot standaardwerk over de bokkenrijders van prof. Anton Blok, een antropoloog uit Amsterdam, terwijl in dat jaar drs. Louis Augustus al door intrigerende publicaties bekendheid had verworven als woordvoerder van de tweede mening, zonder overigens de Amsterdammer te overtuigen.³ Ofschoon het niet de opzet van dit artikel is beide schrijvers te bespreken, zou het niet verantwoord zijn aan hun opvattingen voorbij te gaan. We zullen hier en daar, waar het uitkomt, de verschillende standpunten ter kennis brengen. De controverse is zo'n uitweiding waard en is op zichzelf ook boeiend genoeg voor wie in het verleden van cv De Bokkeriejesj en/of in de historie van Heerlerheide is genteresseerd.

Broeinest van banditisme?

Op een inwonertal van nog geen 700 personen zou Heerlerheide ongeveer tussen 1730 en 1780 de thuishaven zijn geweest van een veertigtal met naam en toenaam vermelde bokkenrijders. Het is verhoudingsgewijs een heel hoog aantal, al staat het dorp daarin niet alleen. Er zijn meer plaatsen te noemen

waar tweehonderd jaar geleden veel bokkenrijders hebben gewoond. Ze waren in veel dorpen in Zuid-Limburg en daarbuiten te vinden. Als we ons tot Heerlerheide beperken, stuiten we regelmatig op de volgende namen:

- Johannes Hellewegh, oud-hoefsmid van een Duitslegerregiment, later bedelaar op Schrieversheide, getrouwd met Sophia Beckers
- Cobjan van Koningsbeemd
- Christiaan van de Varebeukel
- Hendrik ‘de Blauw’ en Maris Sengen van Schrieversheide
- Willem Degens, alias ‘de kromme Willem’ van de Ganzeweide
- Hendrik van den Berg uit de Litsch
- Christiaan Neander van de Bok, getrouwd met Maria Vernaus, broer van Martin Neander van Couvelens
- Willem ‘de kannencremer’ van de Ganzeweide
- Nicolaas Herseler van Schrieversheide, getrouwd met Maria
- Catharina Ponts, vilder van beroep
- Philip Herseler ‘de Jonge’, zoon van Nicolaas
- Frans Boumans, gehuwd met vroedvrouw Jenne Beckers, metselaar van Roebroek
- Thomas Bouwmans zijn zoon, handelaar ‘op Holland’
- Johannes Moonen, bijgenaamd ‘Paasch Henske’, werkmán ‘aan de vijvers’, getrouwd met Maria Franssen
- Mathijs van den Berg, akkerman van de Ganzeweide
- Johannes Cordewener, dagloner, bijgenaamd ‘het Voës’, getrouwd met Catharina Speessen
- Willem Cordewener, schaapherder en leidekkersknecht
- Herman Senden, handelaar in boter, getrouwd met Jaspalina Pijls uit de Koningsbeemd
- Mathijs Sengen, boterhandelaar van Schrieversheide
- Leonard Spierts, boter- en meelverkoper
- Cobus Ritzen, akkerman

–Driek Rosenboom, dagloner en boerenknecht uit ‘het Straatje’

- Hens Houben en L. Houben
- Bernard Kempnaars, akkerman en veehandelaar, getrouwd met Jenne Mechtild Jongen
- Hendrik Kreyten, getrouwd met Engel Cordewener
- Edmond Smeets, lompenkoopman, buurman van Nicolaas Herseler op Schrieversheide, getrouwd met Lisbeth Kreyten
- Willem Degens, alias ‘de kromme Willem’, koopman in kannen uit de Ganzeweide
- Herman Heugens, opperknecht
- Leonard Hoenen
- Willem Vromen, strodekker
- Peter Nacken
- Hens Cuypers van de Geyt
- Hans Koene
- Hein Herman Tripels van Roebroek
- Joannes Benders
- Antoon Papperts

De eeuw waarin de bokkenrijders zijn opgetreden, werd deels gekenmerkt door slechte economische en sociale omstandigheden. Voor heel wat handwerkslieden en dagloners van die tijd was het bestaan niets anders dan een en al zorg om te overleven. Dit was vooral het geval in tijden van oorlog en agrarische tegenspoed. Het leven van alledag balanceerde dan voortdurend op de rand van het bestaansminimum. De gevolgen daarvan komen treffend tot uitdrukking in het hoofdstuk van de catechismus uit de tijd van de bokkenrijders, waarin het achste gebod behandeld wordt: ‘Gij zult niet stelen’. Als voorbeeld van een vergrijp dat als ‘doodzonde’ gold, die de zondaar het eeuwige vuur van de in het vooruitzicht stelde, vermeldde de catechismus van het aartsbisdom Mechelen, waartoe het bisdom Roermond behoorde, het stelen van een naald bij een kleermaker. Als we even nadenken, is de reden gemakkelijk te begrijpen: Door de ambachtsman zijn naald afhandig te maken, werd hij van zijn broodwinning beroofd.

Met die paar woorden spreekt de tekst na zoveel jaren nog boekdelen over de schande die wederrechtelijke toeëigening in die tijd opriep, over de straf die men voor dieven en rovers passend vond, maar indirect ook over de dure plicht die van de overheid werd verwacht om afdoende bescherming te bieden aan het bezit en het eigendom van haar onderdanen.

Wie zich aan een ernstig vermogensdelict had schuldig gemaakt, moest al gauw rekenen op geseling, op 'eeuwige' of levenslange verbanning, of op de doodstraf. Bijna alle 'Hedsjer' die boven als bokkenrijder zijn vermeld, zijn in Heerlen op de Heesberg een smadelijke dood aan de galg gestorven. Slechts enkelen van hen zijn de dans ont-sprongen, omdat ze zich op tijd uit de voeten hebben kunnen maken. Wie bij een inbraak als leider was opgetreden of zich aan roofmoord had schuldig gemaakt, werd voor zijn daad geradbraakt. Daarvoor werd hij eerst door de scherprechter [beul] op de

grond met uitgestrekte armen en benen vastgebonden, dan werden zijn ledematen met een groot karrerad één voor één verbrijzeld, waarna de genadeslag werd toegebracht door zijn borstkas in te slaan. Deze vreselijke straf is Nicolaas Herseler overkomen, de vilder van Schrieversheide. Zijn executie vond in de loop van 1773 plaats.

Het oud-vaderlands strafrecht, de bekentenis en de pijnbank

Het rechtssysteem was vroeger anders dan nu. De overheid die zware straffen uitdeelde, liet zijn burgers zien ernst te maken met het beteugelen van de criminaliteit. De buitensporigheid van de strafmaat had echter ook te maken met het ontbreken van gevangnissen en tuchthuizen. Misschien was het idee om mensen voor straf op te sluiten bij onze voorouders niet bekend, maar als ze het idee al hebben gehad, ontbraken geld en middelen om het uit te voeren, aldus Anton

De Raad van Elf van de oudste Heerlense carnavalsvereniging KV De Bokkeriejesj, opgericht in 1898. De foto werd in 1928 genomen voor café Joosten tegenover de kerk in Heerlerheide. In die dagen had alleen Prins Ernest [Voncken] 'inne shtieëk'.

Blok.⁴ De straffen waren streng, maar straf kon pas worden opgelegd, als de delinquent zijn misdrijf bekend had. Aan de bekentenis werd in het oude recht essentiële betekenis toegekend. *'Confessio regina probationum'*, zeiden de rechtsgeleerden: de bekentenis is de koningin van de bewijsmiddelen.⁵ Met dat beginsel moet je nu niet meer aankomen. Als een Marc Dutroux bekent een meisje verkracht, vermoord en vervolgens verdonkeremaand te hebben, mag hij daarvoor niet worden gestraft, zolang van het kind geen spoor gevonden is. Tegenwoordig staat de wet rechters in strafzaken niet meer toe de bekentenis van een verdachte, die niet op een andere wijze bevestigd wordt, als enig of uitsluitend bewijs te accepteren. Op een bekentenis alléén mag een rechter niemand veroordelen. Dat een bekentenis vroeger zonder meer als bewijs werd toegelaten, heeft te maken met het feit dat justitie toen niet over moderne opsporingsmethoden beschikte zoals het nemen van vingerafdrukken, bloedonderzoek, fotografie en dergelijke. Ze moesten het van andere methoden hebben, en de belangrijkste daarvan was de bekentenis. Als de dader had verklaard: *'Ik heb het gedaan'*, welk bewijs is er dan nog nodig?

De bekentenis als het belangrijkste bewijsmiddel bracht natuurlijk wel een probleem mee: wat te doen wanneer iemand schuldig bevonden was, maar hardnekkig ontkende of waardevolle informatie achterhield? Als de rechter een redelijk vermoeden van schuld aanwezig achtte of van het achterhouden van belangrijke informatie overtuigd was, mocht hij in zaken waar de doodstraf op stond, de beklaagde tot het spreken van de waarheid dwingen door hem naar de pijnbank te verwijzen. Het martelen van mensen is eeuwenlang de normaalste zaak van de wereld geweest, ofschoon in de eeuw van de bokkenrijders voor het toebrengen van pijn wel voorschriften golden ten opzichte van de lichamelijke conditie van de beklaagde, van te stellen vragen en van de

Heerlerheide.
-0-

Groote Optocht

op Vastenavondmaandag.
Aanvang 11 uur v. m.

Vergaderen op het Kerkplein.
Volgorde van den Optocht:

- I. Harmonie.
- II. De Stiekböt.
- III. Photographie.
- IV. Amerikaansche Barbierswinkel.
- V. Oude en nieuwe tijd.
- VI. Prins Carnaval.
- VII. Electriciteit & Telegraphie.
- VIII. De Dulventellers.
- IX. Eine Fremde Wirthschaft
- X. Glück auf.
- XI. Luftconditors.
- XII. Zigeuners.
- XIII. De Bollers.
- XIV. Meerdere kleinere groepen.

Iedere groep zal op een wagen voorgesteld worden. **NA DEN OPTOCHT**

Weldadigheids-Concert,
in het welversierde Schoollokaal.
Tooneel- en Muziekuitvoeringen.
Entrée 30 cent. **HET COMITÉ.**
N. B. Kinderen zonder geleide en gemaskerd worden niet toegelaten.
(P. S.) Bij ongunstig weder zal de Optocht 's Dinsdags plaats hebben.

Announce in de Limburger Koerier van zaterdag 19 februari 1898.

herhaling van de tortuur. De foltering zonder bekentenis doorstaan, vernietigde bijvoorbeeld de bestaande vermoedens. Zij mocht niet herhaald worden, tenzij door de schout of drossaard, de openbare aanklager, zwaardere bewijzen werden aangedragen.

Er waren folterwerktuigen in allerlei soorten en maten. Naargelang de ernst van het vergrijp of het belang van het onderzoek kon men aan een bepaalde graad van foltering onderworpen worden. Men sprak in dit verband van meer of minder 'scherpe examinaties'. Voor de 'lichtste examinatie' of het lichtste examen gebruikte men de duim-schroeven: twee ijzeren klemmen die steeds vaster konden worden aangedraaid. De gewrichten van de duim tussen de klemmen werden bij het draaien steeds pijnlijker samengeknepen. Tot de tweede graad hoorden

de scheenschroeven: spijlen die rond de onderbenen werden geklemd en door middel van een schroef werden aangedraaid. Het was een verschrikking die de gekneusde benen in een erbarmelijke toestand brachten. Van de knecht Herman Heugens is bekend, dat hij na zo'n foltering verteld heeft wat de rechters wilden weten. De stroppade was nog een graad erger. Bij deze marteling werden eerst de polsen van de beklagde op zijn rug door een touw samengebonden en zijn voeten door gewichten verzwaard. Daarna

werd de ongelukkige aan het touw rond de polsen via een katrol aan de zoldering omhoog getrokken en net zolang zwevend gehouden, totdat hij bekende of totdat de bij de tortuur aanwezige chirurgijn voortzetting van de marteling verbood, omdat de fysieke toestand voor de gehangene levensgevaarlijk werd. Zelfs de meest geharde kerels hebben het dikwijls na de stroppade moeten opgeven. Voorzover we weten, hebben zeker Nicolaas Herseler, Bernard Kempenaars, Driek Rosenboom uit het Straatje en de

De plattegrond van Heerlerheide; detail van de Kuypers-gemeenteplattegrond van Heerlen uit 1867.

boterhandelaar Matthijs Sengen aan de stroppeade gehangen, voordat ze zijn gaan praten. De Hedsjer die op de Heesberg om het leven zijn gebracht, hebben allemaal hun betrokkenheid bij een misdaad bekend, maar ze hebben bekend, nadat ze hevig gefolterd zijn.

Jaren vóór Louis Augustus heeft een onderzoeker met de naam H. Pijls er in een boekje met de naam *De bokkerijdersbende met de doode hand* op gewezen, dat de pijnbank in vorige eeuwen ook is misbruikt en geen garantie is geweest voor een eerlijk proces. Want, zegt hij: *'Vastberaden, geharde en stevig gebouwde menschen onderstonden de pijnen en ontsnapten aan verdere bestraffing, alhoewel schuldig, terwijl het aannemelijk is, dat niet-plichtigen, zwak van constitutie en teergevoelig, zich schuldig erkenden [...] verkiezende de korte pijn aan den galgestrop boven urenlange hevig striemende folteringen'*.

Terugziende op de vonnissen die zijn geveld, ligt de vraag voor de hand, of we er goed aan doen de door het gerecht veroordeelde bokkenrijders als misdadigers te beschouwen. Wat algemener geformuleerd: hoe dienen we in het licht van de toegepaste martelingen de verhoren te begrijpen die indertijd door het gerecht zijn afgenomen? Louis Augustus beweert dat aan verklaringen die onder dwang zijn afgelegd, geen enkele waarde mag worden toegekend. De conclusies waartoe justitie destijds gekomen is, weerspiegelen in zijn opvatting slechts de vooroordelen die leefden bij de onderzoekende instanties. Anton Blok gaat die opvatting veel te ver. We krijgen, zegt hij, een redelijk betrouwbaar beeld van hoe het is gegaan door de teksten goed te lezen, dat wil in dit verband zeggen: door de afzonderlijke verklaringen met elkaar te vergelijken, te letten op logische samenhangen, attent te zijn op bijzonderheden die door beklagden zijn verteld zonder dat er naar gevraagd is, en andere dergelijke tekstkritische benaderingen van de stukken. Blok heeft er dan ook geen moeite mee de vonnissen die destijds

door de instanties zijn geveld, serieus te nemen. Straks zullen we enkele tegenargumenten, die pleiten voor de hypothese van Augustus, nader bekijken.

Maar eerst gaan we uitvoerig in op twee inbraken, die G. Ramaekers en A. Blok in hun publicaties uit de misdaaddossiers hebben opgediept.⁶ Ze verhalen van wandaden, die echt hebben plaatsgehad, en waarvoor bokkenrijders uit Heerlerheide verantwoordelijk zijn gehouden. Ik heb de keuze vooral op deze voorbeelden laten vallen, omdat ze gelegenheid geven een aantal eerder genoemde Hedsjer nader te leren kennen. Dat ze tevens gelegenheid geven in enkele 'beoordelingen' de stelling van Augustus nader toe te lichten, is mooi meegenomen.

Ten Esschen op oudejaarsavond 1755

Bij de eerste inbraak waar ik aandacht voor vraag, hadden de bokkenrijders het gemunt op de woning van Jozef Wielders op Ten Esschen: een boerderij, een herberg en een winkel. Bij die inbraak, die op oudejaarsavond van 1755 plaats vond, zouden onder anderen Nicolaas Herseler, Johannes Moonen, Driek Rosenboom, Bernard Kempenaars, Cobus Ritzen, Thomas Bouwmans, Johannes Cordewener en Hendrik Kreyten betrokken zijn geweest. Het echtpaar Wielders lag net in bed, toen ze gewekt werden door de meid Elisabeth Bouwmans. Zij had onraad geroken, alarm geslagen en was toen als een hazewind het huis ontvlucht. Van wat daarna gebeurde, heeft Anton Blok in zijn boek een korte samenvatting gemaakt: Jozef Wielders en zijn vrouw werden mishandeld en beroofd van geld en goederen. Wielders had drie inbrekers herkend, te weten Thomas Bouwmans, Johannes Moonen, alias 'het Paasch Henske' beiden uit Heerlerheide, en Frans Willem Heuschen uit Weustenrade. Maar Pelt, de schepen van Heerlen, die de plaats van het misdrijf de volgende dag bezocht en naar bijzonderheden vroeg, ging niet op zijn voorstel in om

huiszoeking te laten doen bij de door hem herkende daders. Wij zouden het tegenwoordig een ernstig verzuim noemen, omdat door die nalatigheid twee essentiële mogelijkheden werden geblokkeerd: voor het gezin de mogelijkheid om ontvreemde spullen terug te krijgen, en voor de schout of drossaard de mogelijkheid om voor het gerecht het wettig en overtuigend bewijs van diefstal te leveren.

Over de toedracht van de zaak kon Wiolders de autoriteiten pas na twintig jaar inlichten, toen hem daarnaar gevraagd werd door het hooggerecht van Valkenburg, dat meende een netwerk van bandieten op het spoor te zijn gekomen. Onderzoekers die zich – net als A.Blok – baseren op de vonnissen die vervolgens door justitie zijn uitgesproken, komen tot de bevinding, dat bij de inbraak op Ten Esschen meer dan honderd bendeleden betrokken zijn geweest. Méér dan honderd: een geweldige overmacht zou je zeggen. Waarom met zovelen? Zou een kleinere groep niet doelmatiger zijn geweest? Hoe kleiner het aantal, hoe minder risico van ontdekking of verraad, en hoe meer kans op persoonlijk profijt, wanneer het op de verdeling van de buit aankomt. Het antwoord van L. Augustus luidt dan ook simpelweg: zo'n grote bende heeft nooit bestaan! Dat is zijn eerste stelling. Als je – zegt hij – in de procesdossiers, die bewaard gebleven zijn, aan het tellen gaat, blijkt het aantal medeplichtigen bij een delict in het algemeen vele malen groter te zijn dan uit de getuigenverklaringen aannemelijk is. Je kunt het ook zo formuleren: Het aantal gepleegde misdaden is dikwijls te klein om het aantal daarvoor opgepakte rovers te rechtvaardigen. Zo'n stelling laat zich natuurlijk moeilijk bewijzen, maar het eventuele gelijk van de onderzoeker kan aardig uit een klein detail van de gebeurtenissen op Ten Esschen worden geïllustreerd. Wat Jozef Wiolders voor het gerecht in Valkenburg heeft verklaard, laat namelijk zien, hoe hij bij de overval op z'n eentje een 'speelruimte' heeft

weten te bevechten die je, bij de aanname van een veelvoud aan insluipers, niet voor mogelijk zou houden.

De lezer moet zelf maar oordelen: één van de bendeleden, een man uit Brunssum, had zich die avond bij het echtpaar Wiolders als logeergast gemeld. Tegen middernacht, toen de huisgenoten naar hun slaappleaats waren vertrokken, heeft deze gast de deur voor de bende van binnenuit geopend. Daarmee gaf hij de mannen alle kansen om de eerste klap, die – naar het spreekwoord zegt – een daalder waard is, uit te delen. De boeven hadden toch zeker, zou je zeggen, een pas gewekt en nog gedeeltelijk in nachthemd gehuld echtpaar ter plekke, in hun slaapkamer, kunnen overmeesteren en voor de duur van de overval in bedwang kunnen houden? Met een grote overmacht aan overweldigers zou dat toch niet zo moeilijk zijn geweest. Maar dat is niet het geval gebleken. Voordat Wiolders en zijn vrouw, na door de meid gewaarschuwd te zijn, inderhaast gekleed, het vertrek hadden kunnen verlaten, stonden ze al voor de deur. Jozef had die nog met zijn volle gewicht proberen dicht te houden, maar dat lukte niet. De dieven aan de andere kant slaagden erin een kier te forceren en gooiden toen een vloeistof naar binnen, die Wiolders in de ogen kreeg. Zijn vrouw – nog in nachtgewaad – was naar een tweede deur gerend, die toegang gaf tot de woonkamer. Hoewel zich daar al bokkenrijders bevonden, die haar vastgrepen, waren ze niet in staat haar tegen te houden. Ze rende naar buiten, werd bij de koestal ingehaald en overmeesterd. De bandieten beroofden haar van het gouden kruisje, dat om haar hals hing, en sloegen haar met een stokslag op het hoofd bewusteloos. In die toestand werd zij bij de haren door de 'mistpoel' naar het woonhuis teruggesleept. Daar liet men haar voor Pampus liggen. Met zijn handen voor de zere ogen was Jozef Wiolders intussen op de slaapkamer bedwongen. Het is echter opmerkelijk dat ook hij zich weet los te rukken, dat de indringers niet bij machte zijn

CHRISTELYKE ONDERWYSING
OF
VERKLAERING
EN
UYTBREYDING
VAN DEN
CATECHISMUS
GEDEELD
IN VYF DEELEN
ENDE

Een-en-veertig Lessen

*Voor de Catholyke Jonkheyd van't Aerts-
Bisdóm en alle andere Bisdómmen
der Provincie van Mechelen.*

Door F. C. M. R.

Tot MAESTRICHT,
By *JACOB LEKENS* Boek-verkooper.

Met Approbatie.

Titelpagina van de zogeheten Mechelse catechismus.

hem in bedwang te houden. Want hij ontsnapt aan hun greep, ontkomt uit de slaapkamer en vlucht de schuur in. Via de schuur weet hij de straat te bereiken, waar hij luidkeels in de nacht om hulp gaat roepen. De schurken horen zijn geschreeuw en vuren twee keer. Als uit het donker geen hulp komt opdagen en hij bang is voor de kogels, sluipt hij weer in huis terug en verstopt zich achter de huisdeur, op een armlengte afstand van de plek waar de boeven bezig zijn. Er is niemand die hem vindt of opmerkt. Verscholen achter de deur hoort hij hoe de ene boef tegen de andere zegt: *'Houdt mij de sack op om de suycker daarinne te schudden'*. Jozef herkent in de stem een vroegere buurman uit Weustenrade. [Deze wordt op 4 april 1775 op de Lommelenberg te Valkenburg opgehangen]. Verder vertelt Wielders de rechters in Valkenburg wat de bandieten allemaal hebben meegenomen: vijftig rijksdaalders, al het linnengoed en de kleren [*'Ick had geen broek meer om aan te trekken'*], suiker, thee, koffie, kruiden, garen en linten. Voor het tin en het koper, dat hij in huis had, toonden ze geen belangstelling.

Zoals gezegd, het heeft lang geduurd voordat de dieven gegrepen zijn, maar eenmaal voor het gerecht gebracht – in de jaren tussen 1772 en 1776 – zijn ze gaan praten en daardoor kunnen we uit de stukken lezen wat zich toen heeft afgespeeld. Volgens 'het Voes', Johannes Cordewener, had zich een gedeelte van de mannen vóór de inbraak bij huis de Struyver verzameld om vandaaruit naar Ten Esschen op te trekken. Zij waren gewapend geweest met stokken en een schietgeweer. Op het kruispunt van wegen had hij op wacht moeten staan, zodat hij de juiste toedracht van de inbraak niet kon beschrijven. Men had hem verteld, dat er in het huis van Wielders goed bier te krijgen was. Van 'de Horrebedor' [Leonard Maas] uit Heerlen had hij voor zijn deelname anderhalf copstuk gekregen. Nicolaas Herseler zei zich op weg naar Ten Esschen gewapend

te hebben met een knuppel en een zakpistool. Toen hij bij het huis van Wielders gekomen was, stond de voordeur al open. Verder kon hij geen inlichtingen geven, omdat hij – zoals hij zei – aan de deur op de uitkijk was gezet. Voor zijn aandeel in de overval zou hij van Driek uit het Straatje 5 schillingen hebben gekregen. Cobus Ritzen had op wacht gestaan bij de buitenste deur, die toegang gaf tot de 'mishof'. Bernard Kempenaars en Driek Rosenboom hadden elk een pak gedragen, waarin winkelwaren, stoffen, linnengoed en kleren zaten. Ze zouden die naar het huis van Nicolaas Herseler op Schrieversheide hebben gebracht, wat deze echter tegenspreekt. Een week later zou de buit door Nicolaas, samen met Hendrik Kreyten en Bernard Kempenaars, naar Aken zijn vervoerd en daar zijn verkocht.

De daders hebben hun criminele betrokkenheid duur moeten bekopen. Nog in de loop van 1773 zijn ze één voor één op de Heesberg een verschrikkelijke dood aan de galg gestorven, behalve Nicolaas Herseler, die – zoals eerder gezegd – door het karrewiel zijn einde gevonden heeft [op 10 november 1773]. Na zijn dood werd zijn hoofd, gescheiden van de romp, op een pin te pronk gesteld. In diezelfde tijd zijn Willem Degens, Leonard Hoenen, Lambert Kunkels en Andries Sistermans bij verstek voor eeuwig verbannen.

Het verhaal gaat dat het brein achter de inbraak Jozef Kerckhoffs is geweest, de chirurgijn van 's Hertogenrade, een vroegere heelmeester van het Oostenrijkse leger, die na zijn ontslag uit dienst, in 1753 'kapitein' van de bokkenrijders zou zijn geworden. Hij geldt als de belangrijkste leider die zij ooit hebben gehad. Tot aan zijn arrestatie, op 14 augustus 1771, kon hij rekenen op de medewerking van meerdere onderkapiteins, die keurig in rayons waren verdeeld: de vilder Nicolaas Herseler over de afdeling Heerlerheide, Heerlen en Schaesberg, de schoenmaker Baltus Kerckhoffs over de afdeling het land van 's Hertogenrade, de glazer Antoon

Bosch over de afdeling Valkenburg. Vooral het gebied van Valkenburg was zo groot, dat de onderkapitein nieuwe onder hem staande leiders aanstelde. Ze worden soms in de processtukken 'hoger geplaatsten' genoemd, onder welke titel onder meer Cobus Ritzen en Dirk Herseler uit Neerbeek, de broer van Nicolaas uit Schrieversheide, voorkomen.

Beoordeling

Als er geen grote bokkenrijdersbende heeft bestaan, hoe komt dan het verhaal van de uitgebreide bende van Jozef Kerckhoffs in de wereld? Het antwoord van Louis Augustus laat aan duidelijkheid niets te wensen over: van de pijnbank. Zoals eerder uiteengezet, werd in vroeger eeuwen het martelen van verdachten als een probaat middel gezien om de waarheid te achterhalen: zowel om bekentenissen af te dwingen als om namen van medeplichtigen aan de weet te komen. Als in een strafzaak de naam van een medeplichtige door twee of meer beklaagden genoemd werd, gold volgens Louis Augustus óók de aangewezen als verdacht, en kon ook hij naar de pijnbank verwezen worden, met het doel een bekentenis te verkrijgen of de lijst van medeplichtigen aan te vullen. Van dat middel is indertijd, volgens sommige schrijvers vooral in het huidige Zuid-Limburg, veelvuldig gebruik gemaakt.

Zoals we eerder hebben gehoord, hebben de Heerlerhedenaren die op de Heesberg aan de galg of door het rad gestorven zijn, pas hun betrokkenheid bij misdadige praktijken toegegeven na in de folterkamer aan 'scherpe examens' te zijn blootgesteld. Ze bekenden eigen betrokkenheid, maar ze noemden ook namen van medeplichtigen. Door dat te doen nam de bende in omvang toe. En toen de medeplichtigen op de pijnbank terecht kwamen, werden opnieuw namen genoemd en nam de groep nog grotere vormen aan. Zo zou volgens Louis Augustus het volk dat de inbraak op Ten Esschen heeft gepleegd, uiteindelijk zijn uitgegroeid tot een

organisatie van 'meer dan honderd man', waarvan in de procesdossiers sprake is. Het beeld van een grote bende is dus ontstaan uit wat de beklaagden zélf hebben verklaard. Maar de namen die ze genoemd hebben, zijn bijna allemaal door hevige foltering afgedwongen. Daarom zijn ze naar het oordeel van de auteur onbetrouwbaar en kunnen ze niet als bewijs voor het bestaan van zo'n grote bende worden gebruikt.

De Heerenweg,

donderdag 13 november 1760

Ook de nu volgende inbraak met mishandeling, die ik tot besluit ga vertellen, steunt op getuigenissen voor het gerecht, maar deze keer niet uitsluitend afkomstig van de gedagvaardden, maar ook van personen die op een afstand iets van het gebeurde hebben meegekregen en nu door de autoriteiten zijn opgeroepen om te getuigen. Wat de griffier uit hun mond heeft opgetekend, geeft ons gelegenheid met nieuwe inwoners van het oude Heerlerheide kennis te maken, met gezinsleden van verdachten uit de vorige geschiedenis en óók met vroegere verdachten zelf, maar nu in de positie van getuige. Het maakt een interessant verschil. De inbraak bij Jozef Wielders ligt intussen al vijf jaar achter ons. Alle eerder genoemde personages zijn nog in leven, maar van de inbrekers geen spoor. Ze lopen nog allemaal op vrije voeten. Wie het geweest zijn, weet geen mens, behalve de betrokkenen zelf.

We schrijven het jaar 1760, donderdagavond 13 november. Er is bij Mathias Benders aan de Heerenweg op Roebroek een afschuwelijk misdrijf gepleegd. G. Ramaekers, die de gebeurtenis voor ons heeft naverdeld, zegt dat het voorval ook deze keer onder leiding van chirurgijn Kerckhoffs heeft plaatsgehad, en hij vermeldt namen van daarbij betrokkenen die wij al van genoemde eerste inbraak kennen. We zijn intussen gewaarschuwd en brengen daarom een onderscheid aan tussen wat enerzijds

buurtgenoten hebben gezien en voor het gerecht hebben verklaard, en wat anderzijds de dienaren van de wet – door middel van pijniging – hebben ontdekt. Hier volgt het verhaal.

Mathias Benders, die samen met zijn vrouw Anna Haanen twee kinderen had, woonde met zijn gezin aan de Heerenweg, in Roebroek. Volgens eigen zeggen zat hij die avond met de kinderen thuis te wachten op de komst van zijn vrouw, die bij een ander gezin aan de Heerenweg als hulp in de huishouding werkzaam was. Plotseling zwaaide de deur, die nog niet op slot was gedaan, met een ruk open. Mathias dacht dat het Anna was. Toen hij zich omkeerde, stond hij oog in oog tegenover vier kerels. Voordat hij zijn mond had kunnen opendoen, sloegen ze hem tegen de grond, waarna hij aan handen en voeten gekneveld werd. De twee kinderen ondergingen hetzelfde lot. Mathias kende niemand van de indringers. Hij beschreef wat ze aanhadden, en vermeldde nog dat ze Hoogduits spraken. Zijn vrouw, Anna Haanen, vertelde de rechters, wat er toen verder was gebeurd. Na haar werk in het andere huishouden afgemaakt te hebben, ging ze naar huis. Het was die avond zeven of acht uur geworden. Bij hun woning aangekomen zag ze bij de deur een forse kerel staan. Niets vermoedend liep ze op hem toe. Toen ze naderbij was gekomen, greep hij haar vast en duwde haar het huis in. Daar werd zij door de bandieten beet gepakt, van al haar kleren beroofd, aan handen en voeten gekneveld en op de grond gegooid. Toen werd ze door een van de mannen verkracht. Ook Anna kende niemand van de aanranders. Toen de bandieten het huis verlaten hadden, misten ze al het geld en kwamen ze tot de bevinding, dat de boeven boter, kaas, kleren en zelfs het beddegoed hadden meegenomen. Ook de kippen en hanen van Mathias waren verdwenen.

Precies een maand na de overval – na een terdege voorbereid onderzoek, schrijft G. Ramaekers – was het gerecht van Heerlen in de

gelegenheid de getuigen te horen. De verhoren vonden plaats in de gerechtskamer van de Schelmentoren naast de Pancratiuskerk in Heerlen. Na Mathias en Anna werd als derde getuige Matthijs Stijfs uit Heerlerheide opgeroepen. Matthijs Stijfs vertelde, dat hij op de avond van de overval bij meester Nicolaas Herseler, een vilder op Schrieversheide, boekweit had gedorst. Hij was daarbij geholpen door Manus Senden en Wilhelmus Cordewener [de leidekkersknecht en schaapherder]. Volgens Matthijs Stijfs waren er op die avond vijf vreemde mannen in het huis van meester Nicolaas gekomen. Zij brachten hem de groeten van zijn broer Dirk Herseler, een vilder uit Hollands Neerbeek. Toen Nicolaas de vreemdelingen vroeg, of zij vanuit Sittard kwamen, antwoordden de mannen, dat zij deserteurs waren van de Hannoverse troepen. Zij spraken echter dezelfde taal, die in deze streek gebezigd wordt. De mannen, rammelend van de honger en knabbelend aan een paar koolrapen, die ze voor de woning van Herseler hadden gevonden, vroegen aan meester Nicolaas een kan bier. De vilder gaf hen te verstaan geen bier in huis te hebben. In plaats van bier kregen ze een kan water met een paar koeken. Zonder het nader te kunnen verklaren vond Stijfs, dat de vreemdelingen zich eigenaardig gedroegen. Tegen zeven uur stapten de vijf deserteurs op. Ze vroegen aan Nicolaas of hij in de buurt een goede herberg kende. Nicolaas antwoordde dat de dichtstbijzijnde herberg in Rumpen lag. Manus Senden, die Stijfs bij het boekweit-dorsen geholpen had, wilde op dat moment ook vertrekken. Maar één van de mannen, gekleed in een blauwe jas, versperde hem de weg, met de woorden: *'Blijf hier, ick laet je niet uitgaen'*. Uiteindelijk stapte het vijftal op, maar niet in de richting van de aangewezen herberg in Rumpen. Ze bleven in de buurt hangen, vlakbij de woning van Liesbeth Kreyten, de buurvrouw van meester Nicolaas. Dat was alles wat Matthijs Stijfs die avond gehoord of gezien had van wat eventueel in verband kon staan

D'r Bokkesjpronk

jubileumsjlager 1997 door Wiel Sijstermans

Gans Ghen-Heij maakt inne Bokkesjpronk,
klinkt ut alaaf hië uuveral zoë in ut ronk.

Es Limburg lacht, gans Limburg zingt,
hië op os Groeët Ghen-Heij d'r Geetebok weer
sjpringt.

Wat hilt os jongk en ooch gezonk:
op ziene tieëd inne richtige Bokkesjpronk.

D'r Vasteloavend in os Hedsjer Paradies,
wilt niemes misse, vuur geen inkele pries.

Want es d'r hië zingt en lacht,
weerd op os Groeët Ghen-Heij inne bokkesjpronk
gemakt.

Lieët d'r Bokkeriejier da de tuegel viere,
is 't Vasteloaves-tiej neet mieë te kiere.

Gans Ghen-Heij maakt inne Bokkesjpronk,
klinkt ut alaaf hië uuveral zoë in ut ronk.

Es Limburg lacht, gans Limburg zingt,
hië op os Groeët Ghen-Heij d'r Geetebok weer sjpringt.

Wat hilt os jongk en ooch gezonk:
op ziene tieëd inne richtige Bokkesjpronk.

Die drie dol daag zint vuer os Hedsjers alles weerd,
woedurch os hertje vuer Ghen-Heij nog vlotter
sjleet.

Weerd hië gevierd is nieks te dol,
bis esjele-goonsdig hoate vier waal poal.
Mit Hedsjer-oavend, proclemaasie, prinsebal,
sjollekebal op optoch huursje uuveral.

Gans Ghen-Heij maakt inne Bokkesjpronk,
klinkt ut alaaf hië uuveral zoë in ut ronk.

Es Limburg lacht, gans Limburg zingt,
hië op os Groeët Ghen-Heij d'r Geetebok weer
sjpringt.

Wat hilt os jongk en ooch gezonk:
op ziene tieëd inne richtige Bokkesjpronk.

Tekst carnavalssjlager 'Bokkesjpronk'.

met de overval op het gezin van Benders. De vierde getuige die in de schelmentoren moest verschijnen, was Jozef Pallant, echtgenote van Margaretha Scheepers, een welvarend echtpaar, dat op Schrieversheide in dezelfde buurt woonde als Nicolaas Herseler en Liesbeth Kreyten. Op die bewuste avond werd er bij Jozef Pallant door de zoon van Liesbeth Kreyten op de deur geklopt. De jongen was bang, en vroeg Pallant met hem mee te gaan, omdat er in hun huis huzaren waren. Om bij de woning van Liesbeth te komen moesten ze een stukje heide oversteken. Nauwelijks hadden ze de eerste stappen op de heide gezet of ze werden door een troep kerels omsingeld. De mannen zeiden: *'Dat jongskén is bang, maer wij hebben de vrouw richtig haar brandewijn betaelt'*. Daarop vroegen ze Pallant of hij hen voor die nacht geen onderdak kon verschaffen. Hij bood de vreemde mannen zijn schuur aan, waarna ze overlegden wat te doen. *'De maan schijnt zo helder, laat ons maar naar Heerlen gaan'*, zeiden ze tegen elkaar. Pallant moest hen de weg wijzen en werd gedwongen met de groep tot aan het Versiliënböschke mee te lopen. Daar mocht hij naar huis terugkeren en verdween het gezelschap in de richting van Heerlen. Pallant kon het gerecht niet meedelen hoe groot de groep was. De enige beschrijving die hij verschaffen kon, was *'dat het eene groote hoop volcks was en dat eene swart was onder de neus'*.

Als vijfde getuige verscheen Elisabeth Kreyten in de toren. Zij was een zus van Hendrik Kreyten en de vrouw van Edmond Smeets, die wij beiden al kennen uit de vorige geschiedenis: als bokkenrijders. Liesbeth vertelde dat zij af en toe aan voorbijgangers een glaasje brandewijn verkocht. Op de avond van de overval was haar hond voortdurend onrustig geweest. Hij kon niet tot bedaren worden gebracht. Op het blaffen van de hond ging haar zoon naar buiten om te kijken wat er gaande was, en zag dichtbij het huis van buurman Nicolaas Herseler een groep mensen staan. Hij ging weer naar bin-

nen en bespiedde de mannen vanachter het raam. Opeens kwam er één op hun huis af en klopte aan. Liesbeth Kreyten riep: *'Ick darf niet. Het is mij van de Heeren van Heerle verboden vreemd volck op te houden en bij den avonts tijd in te laeten'*. De man schreeuwde terug van de vilder gehoord te hebben, dat zij aan passanten brandewijn verkocht. Die wilden zij kopen. Hij dreigde de deur en de ramen stuk te slaan als ze hen niet vrijwillig zou binnenlaten. Met de schrik in de benen opende Liesbeth de deur. Zij liepen vrijpostig door het hele huis en vroegen waar de brandewijn was. Liesbeth schonk bevend enkele glaasjes vol. Een van de mannen vroeg een groter glas, want op de heide waren nog meer mensen, *'die soudén flauw worden'*. De man die dit zei, pakte een theekopje, schudde dit vol brandewijn en bracht het zelf naar buiten. De mannen hadden ieder vier glaasjes brandewijn gedronken, die keurig werden betaald. Ze hadden zich als *'Brandenburgse deserteurs'* uitgegeven. Tegen zeven uur waren ze vertrokken. Omdat Liesbeth geen stap buiten de deur durfde zetten, kon zij het gerecht niet meedelen, waar de mannen naar toe waren gegaan. Ze spraken volgens Liesbeth *'allerhand vermaekte spraecke'* met af en toe Duits er tussen door. Liesbeth had niemand gekend en kon verder geen inlichtingen geven.

Als laatste getuigen werden Nicolaas Herseler en zijn vrouw Maria Catharina Ponts gedaagd. Nicolaas beschreef hoe de mannen waren gekleed gegaan. Zijn lezing kwam overeen met wat Matthijs Stijfs het gerecht al had verteld.

Nadat het getuigenverhoor was afgelopen zijn de verschillende verklaringen door de griffier netjes opgetekend en kon de schout aan de slag. Maar helaas blijkt geen van de getuigenissen een aanknopingspunt voor verder onderzoek opgeleverd te hebben. De Heerlense schout heeft dan ook geen enkele arrestatie verricht. In dat opzicht heeft de zaak van Mathias Benders een even onbevredigende afloop gehad als de inbraak op Ten

Esschen vijf jaar eerder. Toen had de Heerlense schepen Pelt bij de door Jozef Wielders herkende daders huiszoeking kunnen laten doen, maar hij had de kansen daarvoor onbenut gelaten. Maar nalatigheid van het gerecht in het ene geval of de ontoereikendheid van het getuigenverhoor in het andere geval, voor het resultaat heeft het geen verschil gemaakt.

Late gevolgen

Zoals we hebben gezien, kreeg de diefstal op Ten Esschen na twintig jaar een staartje voor het hooggerecht in Valkenburg. Ook de zaak 'Benders' kreeg een vervolg, dertien jaar na dato, eveneens voor het hooggerecht te Valkenburg. Het was een toevallig en niet voorzien gevolg van een reeks gebeurtenissen, die begonnen was met een inbraak in de nacht van 6 op 7 december 1772 in de Caumermolen te Heerlen. Er was bij die inbraak een aantal zakken meel gestolen. Omdat het die nacht was gaan sneeuwen, voerde een spoor naar een woning in de Klompstraat. Het verhoor van de bewoner leidde tot de aanhouding van andere verdachten en vervolgens tot een grootscheepse klopjacht en ettelijke arrestaties. Op 3 mei 1773 werden in Heerlerheide Mathijs van den Berg, Nicolaas Herseler en Leonard Spierts opgepakt, naar Valkenburg getransporteerd en in de kerker van 'den Landhuysse' opgesloten. De arrestatie van zijn zwager Spierts deed de lompenkoopman Edmond Smeets besluiten het hazepad te kiezen. Tegen Liesbeth Kreyten, zijn vrouw, zei hij: 'Ick moet weg', waarop zij antwoordde: 'Ja Edmond, als gij met die mensen iets te doen hebt, gaat dan in Godsnaam'. Edmond dook onder, bracht jaren later [op 21 oktober 1777] een heimelijk bezoek aan zijn vrouw op Schrieversheide, werd in het dorp herkend, gevangen genomen, op transport gesteld naar Maastricht – op verdenking van brandstichting van vermelde gevangenis 'den Landhuysse' – en belandde uiteindelijk via 'sHertogen-

bosch in de Gevangenpoort te 's Gravenhage. Omdat hij echter over deugdelijke alibi's beschikte, werd hij [op 28 februari 1778] uit detentie ontslagen, maar voor altijd verbannen uit de landen van de Generaliteit, waaronder het gebied van de hoofdschepenbank Heerlen, waar Heerlerheide toe behoorde.

Toen ook Johannes Cordewener, 'het Rood Henske', als gevolg van de grote opsporingsactie achter de tralies verdween, kreeg de zaak meteen een dramatische wending. Op 11 mei 1773 verklaarde Johannes op de pijnbank aan de overval in Roebroek medeplichtig te zijn geweest. Hij had zich toen in het gezelschap bevonden van Leonard Spierts, van Hendrik Kreyten, van Driek Rosenboom uit het Straatje, van Leonard Maas, 'de horrebedor' uit Heerlen, en van nog vier andere mannen. De chirurgijn Kerckhoffs uit Herzogenrath had – 'hoog gezeten op een paard' – het commando gevoerd. Zelf had Johannes op de uitkijk gestaan, zodat hij niet kon vertellen wat zich binnen had afgespeeld. De hele actie had niet meer dan een half uur geduurd.

Op 3 juni daaropvolgend werd Dirk Herseler uit Neerbeek gearresteerd om geconfronteerd te worden met Leonard Spierts en Matthijs van den Berg, die hem als medeplichtige hadden aangewezen. Dirk Herseler ontkende. Een dikke maand bleef hij in arrest om beschikbaar te zijn voor 'scherpe examens'. Toen hij zich tenslotte gewonnen gaf, bekende hij de man geweest te zijn die Anna Benders had verkracht en verklaarde ook, dat Edmond Smeets uit Heerlerheide bij de inbraak betrokken was geweest. Een paar maanden later werd Dirk – niet ver van zijn huis in Neerbeek – op de Graetheide geradbraakt, waarna zijn hoofd, zoals gebruikelijk, op een pin te kijk werd gezet. Edmond Smeets, door hem als medeplichtige genoemd en wiens vrouw destijds met schrik in de benen voor de 'Brandenburgse deserteurs' de deur geopend had en brandewijn geserveerd, bevond zich intussen buiten de gevarenzone, omdat hij – 'in Godsnaam' –

Heerlerheide op tijd verlaten had. Einde van het verhaal.

Beoordeling

Binnen de vaak genoemde controverse tussen de onderzoekers Blok en Augustus was in het geval van Jozef Wielders de centrale vraag waar alles om draaide, of aan de overval op Ten Esschen 'meer dan honderd' man had meegedaan. De kwestie waar het bij het gezin Benders op aankomt, is de vraag: heeft Dirk Herseler uit Neerbeek Anna Haanen, de vrouw van Mathias Benders, verkracht en zijn bij de beroving van het echtpaar Johannes Cordewener, Leonard Spierts, Hendrik Kreyten, Driek Rosenboom, Leonard Maas en Edmond Smeets betrokken geweest? Helemaal niet, zegt de ene partij: het bewijs is niet geleverd. De schepenbank van Heerlen heeft in eerste instantie wel getuigen gehoord, maar geen bezwarend bewijsmateriaal bijeen kunnen brengen. Is dat in tweede instantie, dertien jaar later door het hooggerecht in Valkenburg wel gelukt? Nee hoor, zegt diezelfde partij: Leonard Spierts, Driek Rosenboom, Dirk Herseler en al die anderen zijn wel veroordeeld op grond van afdgedwongen bekentenissen, maar die volstaan niet als overtuigend bewijs. Want, zegt L. Augustus: voor het vinden van de waarheid is de foltermethode niet geschikt.

Natuurlijk is de methode in het licht van de mensenrechten volstrekt verwerpelijk. Daarover bestaat er bij de verschillende partijen geen verschil van mening. Verschil van mening is er over de vraag, of folteringen de wáre schuldigen aan het licht brengen. Heeft de pijnbank geleid tot de ontmaskering van de schuldigen aan het misdrijf bij het gezin Benders? Dirk Herseler, die de verkrachting op zijn geweten zou hebben, kwam uit Neerbeek, Leonard Maas uit Heerlen, maar alle boven genoemde anderen uit Heerlerheide, uit de buurt van de plaats van het misdrijf. Geeft het niet te denken, dat zij, door het hooggerecht als

daders aangewezen, door niemand van de buurtbewoners die destijds kort na het gebeuren als getuige zijn opgetreden, zijn herkend? Voor Augustus en zijn aanhangers is er geen twijfel mogelijk. Maar als zij het bij het rechte eind hebben, moeten we de mensen die in de geschiedenis 'bokkenrijders' zijn gaan heten, liever geen bandieten noemen, maar eerder slachtoffers van een gerechtelijke dwaling. Want ze zijn in feite de dupe geworden van de verbeter wil van de toenmalige instanties om bestaand banditisme, koste wat kost, uit te roeien. Koste wat kost, dat wil zeggen: ten koste van onschuldige burgers.

Nawoord

De stelling van Louis Augustus en zijn medestanders moet wel gevolgen hebben voor de geschiedschrijving van Heerlerheide, maar ook voor de naam en het symbool van cv De Bokkeriejesj? Zou er, als deze auteurs gelijk hebben, misschien naar een nieuwe naam gezocht moeten worden? Of naar een ander symbool worden uitgezien? Naar mijn mening is daar geen enkele reden voor. In de eerste plaats niet, omdat menige carnavalist van nu door afstamming of verwantschap met iemand van de toen veroordeelde Hedsjer voor altijd verbonden is. Die verbondenheid kan op geen enkele manier verdoezeld of ongedaan worden gemaakt. Waarom zouden we ook? Waarom zouden we de in onze gemeenschap verankerde band met die onfortuinlijke geschiedenis niet meer tot uitdrukking laten komen in de naam die we – terecht of ten onrechte – met carnaval hebben? Maar er is nog een andere reden. De liefhebbers van 'Vasteloavend' die de carnavalsvereniging ten doop gehouden hebben, waren hun tijd wellicht vooruit. Niet vermoedend dat wetenschapsmensen hen ooit gelijk zouden kunnen geven, hadden ze reeds de bokkenrijders van het stigma 'bandiet' ontdaan, en het oude scheldwoord omgebogen van 'symbool van het kwaad' naar

'symbool van de rebel', daarbij denkend aan oproerkraaiers die echter geen vlieg kwaad doen, maar het dorp slechts voor een paar dagen ondersteboven zetten. Wij volgen ze ieder jaar gemaskerd en verkleed in die dolle beweging na, niet te lang natuurlijk, maar

toch lang genoeg om onder alle feestgedruis even stil te staan bij het begin en daarmee ook bij de vroegere inwoners van Heerlerheide die – wie weet – om niets en zonder geldige redenen, afschuwelijk onrecht werd aangedaan.

Noten:

1. Vergelijk H. PLEY, 'Van vastelavond tot carnaval', in: *Vastenavond-Carnaval*, onder redactie van M. Mooy [Zwolle 1992].

2. De oudste vermelding van een carnavalsviering in Heerlerheide wordt aangetroffen in een tweetal advertenties uit de toenmalige krant de *'Limburger Koe-rier'*, waarin een *'Grote Optocht'* met veertien wagens en een *'Prins Carnaval'* wordt aangekondigd, en wel in de edities van donderdag 17 en zaterdag 19 februari 1898. De organisatie lag in handen van een comité dat zich uit leden van een toen bestaande turnvereniging 'Kracht en Vlugheid' had gevormd. Die eerste carnavalsviering kan niet als het begin van een doorlopende traditie worden beschouwd, en het organiserend comité niet als de voorloper van de huidige carnavalsvereniging. Voorzover ik weet, is naar een 'tweede begin' of naar 'het vervolg' van het thema 'carnaval en vereniging' in Heerlerheide geen onderzoek gedaan.

3. ANTON BLOK, *De bokkerijders. Roversbenden en geheime genootschappen in de Landen van Overmaas*

[1730-1774] [Amsterdam 1991]. L. AUGUSTUS, 'Hebben de bokkerijdersbenden wel bestaan?', in: *LvH* 35 [1985], 14-22, 36-44, 67-74; idem, 'Vervolgingsbeleid en procesvoering tegen de bokkerijders. Het ontstaan van een waandenkbeeld', in: *PSHAL* 127 [1991] 69-153.

4. A. BLOK, *De Bokkerijders*, 153.

5. Het beginsel wordt vermeld bij J. PH. DE MONTÉ VERLOREN EN J.E. SPRUIT, *Hoofddlijnen uit de ontwikkeling der rechtelijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* [Deventer 19826], 16. Ook H. PIJLS wijdt in de inleiding van zijn boek *De bokkerijdersbende met de doode hand* [Sittard 1924] een korte beschouwing aan de driehoek strafrecht, bekentenis en pijnbank. Het komt mij voor dat zijn [summiere] uiteenzetting te verenigen is met wat De Monté Verloren en Spruit hierover geschreven hebben met betrekking tot de Noordelijke Nederlanden.

6. A. BLOK, *De bokkerijders*, 204-206. G. RAMAEKERS EN THEO PASING, *De woeste avonturen van de bokkerijders* [Heerlen 1973], 81-89 en 113-118.

Signalement

M. VAN DER WIJST

2000 jaar Heerlen. Van Romeinse nederzetting tot moderne stad

Marcel J.M. Put en Mark van Dijk. Heerlen 1998.
340 p. prijs: f 49,95. ISBN 804217-1-5

'Gewoon een prima boek, toegankelijk geschreven en populair-wetenschappelijk'. Zo werd het onlangs verschenen boek *2000 jaar Heerlen. Van Romeinse nederzetting tot moderne stad* door iemand gekarakteriseerd. Ik ben het daar zeker wel mee eens, maar er is veel meer over te zeggen. Wie het boek van niet minder dan 340 bladzijden ter hand neemt, is direct onder de indruk van het gewicht. Niemand zal voor het op duur papier gedrukte en in stevige kaft gebonden werk het verkleinwoord 'boekje' gebruiken. Jammer is, dat de kleur van een groot aantal foto's niet van de kwaliteit getuigt die wij tegenwoordig gewend zijn. Te vaak doet deze kleur mij denken aan de dia's van enkele tientallen jaren geleden. Dat is even schrikken of even wennen. De talloze zwart-witfoto's en de foto's in 'historisch bruin' doen veel prettiger aan. Een vondst is het aanbrenge van mooie foto's als 'omslagen' bij het begin van de verschillende hoofdstukken.

Erg enthousiast ben ik over de totale indeling van het boek, de keuze voor de chronologische volgorde van de hoofdstukken en vooral over de verdeling naar onderwerpen per hoofdstuk met tussentitels, wat het geheel zeer overzichtelijk en toegankelijk maakt. Tevergeefs heb ik echter gezocht naar een lijst van trefwoorden, die de gebruikswaarde van het boek sterk zou verhoogd

hebben bij een later incidenteel gebruik, bijvoorbeeld als men over een bepaald deelonderwerp iets wil opzoeken. Wellicht bewust heeft men ook een notenapparaat weggelaten. Gezien de aard van het boek, bedoeld voor een breed publiek dat een vlot te lezen boek meer waardeert dan een wetenschappelijk met 'bewijzen' gestaafd geschrift, is dat begrijpelijk. Zij die meer achtergronden willen leren kennen, kunnen altijd terecht op het stadsarchief in het Thermengebouw, waar op elk gebied historisch materiaal te raadplegen is.

Dan de inhoud. Mark van Dijk heeft de jaren 450 tot 1814 voor zijn rekening genomen, een aantrekkelijk maar zware taak. Marcel Put behandelde de Romeinse periode [3 vóór Christus tot 450] en de tijd na 1815 tot heden, tijdvakken met meer historisch materiaal, maar waarbij het gevaarlijker is om eigen interpretaties in te bouwen, omdat de lezer vaak meent 'het wel allemaal te weten'. Beide auteurs hebben zich, gesteund door de redactie, uitstekend gekweten van hun taak nu eindelijk eens een volledige geschiedenis van Heerlen op tafel te leggen.

Van de meer dan 300 illustraties die het boek kent, noem ik een schets van de eventuele situatie met gebouwen in de Romeinse tijd [p. 22], een schilderij van het kasteel dat met zijn grote vijvers gelegen was aan de huidige Passartweg [p. 78], de plattegronden van de omgeving van de Pancratiuskerk met duidelijk aangegeven percelen en bebouwing [p. 91, 183 en 192], een foto van de afdeling metaalbewerking van de LTS [p. 251], een foto van een exemplaar van het 'Weekblad van Heerlen' uit het jaar 1846 [p. 174], de

klokken van de Pancratiuskerk [p. 295] en de kleuterschool van Heerlerheide in de jaren dertig [p. 283].

Bij het doornemen der diverse hoofdstukken vielen mij de volgende bijzonderheden op. In de beschrijving van graanteelt, aardewerkproductie, begrafenisgebruiken en woningbouw in de Romeinse tijd wordt ook aandacht besteed aan het dagelijkse leven in het eigenlijke Coriovallum, waarvan verondersteld wordt, dat er op een kleine oppervlakte van enkele hectaren ongeveer 250 woningen stonden. In de hoofdstukken 2 of 3 wordt het harde optreden beschreven van de hertogen van Brabant tegen de in de 12e en 13e eeuw in Heerlen macht uitoefenende Rijnlandse heren Van Are en Van Hochstaden. Het feit dat Heerlen daarna geen sterke beschermheren meer had en bovendien niet meer aan een belangrijke handelsroute lag, is er volgens de auteur de oorzaak van dat er van sterke groei en bloei geen sprake meer kon zijn.

Ook van de verkoop of verpanding van delen van het grondgebied van de schepenbank Heerlen [Oirsbeek, Brunssum, Schaesberg, Hoensbroek en Voerendaal], van de roerige tijden rond het sluiten van de Vrede van Munster in 1648 en de strijd tussen religies, evenals van de verdeling van Zuid-Limburg in katholieke en gereformeerde gebieden, wordt een duidelijk beeld geschapen. Verder komt men in deze hoofdstukken onder de indruk van de vele verschillende onderwerpen die aan de orde worden gesteld, zoals ontginningen, kerkelijk Heerlen, beslissende oorlogen, de invloed van Valkenburg, kasteel Hoensbroek, hoge ambtenaren en Statencolleges, Karel v, de schutterij, chirurgijns en vroedvrouwen, bedelaars, bokkenrijders, sociale problemen, vertier en vermaak, herbergen en onderwijs.

Dat Heerlen al in 1794 onder Frans bestuur kwam, dus eerder dan de rest van Nederland, wordt beschreven in hoofdstuk 4. Intussen was de schepenbank Heerlen gegroeid van ongeveer 3700 inwoners in 1675 tot 5500 in 1796. De hoofdbron van bestaan was nog steeds de landbouw. Er waren naast de vele kleine boerderijen ongeveer 30 grote hoeven, die in de meeste gevallen gepacht werden. Wat nijverheid betreft verdient kennelijk alleen de linnenweverij van Theodoor Eijmael met 5 weefgetouwen bijzondere aandacht. Wat verder fabriek genoemd wordt, is meestal niet meer dan een plaats waar iets voor de verkoop gefabriceerd wordt, zoals stenen, stroop of hoeden. Veelal werkte de eigenaar alleen of hooguit met één knecht. Het dorp vervulde wel een centrale rol in de regio op verschillende gebieden zoals belasting, politie en justitie.

Verder schrijft ook in de 19e eeuw, met de periode van het samengaan in één koninkrijk van het latere België en Nederland [1815-1830] en de Belgische periode tot 1839, Heerlen zijn eigen geschiedenis. We lezen dat Heerlen tot 1900 als openbare verlichting slechts over enkele petroleumlampen beschikte en dat in het centrum het drinkwater

uit openbare waterpompen en putten gehaald moest worden. Geen wonder dat de kreet 'Heerlen vooruit!' klonk en geschreven werd. De komst van de spoorlijn en de mijnen gaf een flinke stoot voor die vooruitgang.

En daarmee komen we aan de 'moderne' tijd, waar veel van onze lezers nog zelf kunnen meepraten. In de beschrijving van de jaren rond de eeuwwisseling en van de nieuwe eeuw kunnen we weer genieten van vele detailonderwerpen zoals: burgemeestersbenoemingen, broeder Aloysius en de Kneipp, de kolonieën, woningbouw in de buitenwijken, de Vroedvrouwenschool, Roomse toekomstplannen en een stad in het groen. Stap voor stap wordt aangegeven, hoe Heerlen geworden is wat het nu is.

Gelukkig komen we in het boek, naast talloze feiten en gebeurtenissen die iedere heerlenaar zou moeten kennen, ook veel sfeertekeningen tegen, zoals de oude Bronk, de oude kermis, muziekkuitvoeringen en de inwerkingstelling van de elektrische straat-

verlichting in 1902, waarbij de krant schreef: 'Op honderden meters afstand kon men elkaar zien en herkennen.' Het is zeer te waarderen dat ook de onderwerpen uit de 20e eeuw, zoals de Eerste en Tweede Wereldoorlog, de crisis van de jaren dertig, de wederopbouw, de opgang en neergang van de mijnindustrie en het wel en wee van de dorpen en wijken binnen Heerlen weliswaar niet uitputtend, maar wel evenwichtig aandacht krijgen. Het boek leest daardoor prettig.

Nogmaals: we hebben nu een volledige geschiedenis van Heerlen, en dat is heel bijzonder, mede gezien de rake, door burgemeester Pleumeekers aangehaalde typering van de stad door de dichter Willem Coumans: 'Heerlen, waar de mens het verleden om[wille] van het heden vergat'.

Bijna, zou ik nu zeggen. Niemand kan nog beweren dat Heerlen geen geschiedenis heeft en ook niemand kan zich verontschuldigen dat hij of zij die geschiedenis niet kent. Men leze slechts dit boek over 2000 jaar Heerlen.